

Op woensdag 20 juni 2007 overleed Bart Tromp, 62 jaar oud, thuis aan een hartstilstand. Zijn plotselinge dood was een schok voor velen.

In deze speciale editie van *Socialisme & Democratie* — een van de fora waaraan Bart decennialang verbonden was — zijn twee dozijn teksten gebundeld waarin vrienden, collega's en familieleden verschillende kanten van zijn werk en persoon belichten. Achterin is een voorlopig bibliografisch overzicht van zijn oeuvre opgenomen.

Bij de crematieplechtigheid, die in kleine kring werd gehouden op 27 juni in Den Haag, voerden vijf mensen het woord: Barts echtgenote Willemien, zijn dochter Heleen, zijn zuster Greetje en zijn dierbare vrienden Hans Daalder en Richard 't Hart voerden daar het woord.

Op zondagavond 1 juli volgde een openbare en druk bezochte herdenking in de Rode Hoed te Amsterdam, die werd bijgewoond door familie en vrienden, politici van diverse partijen, journalisten, studenten, muziekvrienden, relaties uit de krijgsmacht en collega's uit de wetenschap, van de Wiardi Beckman Stichting en uit de diverse adviesraden waarin Bart zitting had. Op een inleiding van Monika Sie Dhian Ho volgden voordrachten van Job Cohen, Fred van Staden, Felix Rottenberg, Arie van der Vlis, Arendo Joustra, Paul Kalma en — opnieuw — Greetje Tromp en Willemien Tromp. Robbert Baruch las een persoonlijk bericht van Immanuel Wallerstein voor. Er was ook muziek, in de vorm van radio-opnamen uit 2001 waarin Bart zijn favorieten zelf inleidt: twee operafragmenten van Giuseppe Verdi, delen uit een strijkkwartet van Jan Brandts Buijs, een lied van Richard Strauss. De bijeenkomst werd georganiseerd door de wbs in samenwerking met Elsevier, *Het Parool*, Instituut Clingendael, het Nederlands Muziek Instituut, de Partij van de Arbeid, de Adviesraad voor Internationale Vraagstukken,

het Nederlands Gesprekscentrum en de Faculteit Geesteswetenschappen van de Universiteit van Amsterdam.

Naast de verhalen die werden verteld bij de uitvaartplechtigheid en in de Rode Hoed, is in deze bundel nog een aantal teksten opgenomen, geschreven door mensen die Bart na stonden: zijn broer Hylke Tromp, Robbert Baruch, Arie de Jong, Willem Minderhout, Ruud Koole, Joop van den Berg, Marnix Krop, Margo Trappenburg, Dick Leutscher, Paul van Velthoven en Eric Goeman.

'Bart Tromp was een monument,' schreef Frans Becker de dag na zijn overlijden op de website van de wbs, 'een eigenzinnige sociaal-democraat met een sterk innerlijk kompas, ongevoelig voor vluchtige modes'. Daarbij was hij een scherpzinnig polemist, een kritische beschouwer van maatschappij en politiek, een wetenschapsman en een liefhebber van de schone kunsten. 'In zijn kritiek kon hij scherp en ongemakkelijk zijn, voor zijn vrienden was hij een hartelijk en charmant levensgezel, die over een sterk geheugen en een grote voorraad anekdotes beschikte.'

Bart zal gemist worden, ook door de redactie van *s&d*. Hij was het wandelende geheugen van ons blad. Aangetreden als redacteur in 1978, was hij bezig aan zijn dertigste jaargang. Zijn vele belangstellingssferen, de uiteenlopende kringen waarin hij zich bewoog (en waaruit hij altijd weer nieuwe *s&d*-auteurs wist te rekruteren, in het bijzonder voor de boekenrubriek), de inhoudelijke en stilistische breedte van zijn oeuvre, zijn krachtige, kleurrijke persoonlijkheid — dat alles laat zich nauwelijks in woorden vatten, zelfs niet in de vierentwintig bijdragen die deze herdenkingsuitgave rijk is.

MARE FABER
Eindredacteur *s&d*

WILLEMEN TROMP-BRATTINGA

Lieve vrienden, deelgenoten in de rouw,

Mijn dochter Heleen en ik willen u allen namens de familie bedanken voor uw aanwezigheid hier. De vele brieven, de rouwbijdragen hier, de bloemen en de uitingen van waardering voor Bart zoals die de afgelopen tijd publiekelijk in kranten en weekbladen naar voren zijn gebracht, doen hem recht.

Bijzondere dank ook voor degenen die deze herdenkingsbijeenkomst samen met Elsevier, Het Parool, Instituut Clingendael, NMI, PvdA, AIV, NGC en de faculteit Geesteswetenschappen van de Universiteit van Amsterdam hebben georganiseerd en mogelijk gemaakt. Dank aan Monika, Frans, Robbert, Richard en Anneke.

Aan het eind van mijn verhaal over Bart wil ik de slotfuga laten horen uit de opera *Falstaff* van Giuseppe Verdi. Bart was dol op deze opera, en speciaal op deze uitvoering met Tito Gobbi (als Falstaff) en Rolando Panerai (als Ford). *Falstaff* was de laatste opera die Verdi schreef. Hij was toen tachtig jaar. De stilistische beknoptheid ervan getuigt van groot meesterschap. De inhoud en de muziek zijn één groot loflied op het leven en tegelijk het afscheid daarvan.

Vrienden, mederouwendes,

Wat hield Bart van het leven, en wat was hij gelukkig!

Over de auteur Willemien Tromp-Brattinga is de echtgenote van Bart Tromp. Dit is de letterlijke tekst van de toespraak die ze hield bij de herdenkingsbijeenkomst op zondag 1 juli in de Rode Hoed.

Vanaf de gymnasiumtijd waren wij twee verwante zielen, met meer dan veertig jaar een hechte band.

Bart had een sterk rechtvaardigheidsgevoel en hij deed daar iets mee. Hij wist dat de mens zijn verantwoordelijkheid moet nemen, en dat hij — in termen van Kolakowski — deel heeft aan een gemeenschap die de geschiedenis en de toekomst via het eigen korte bestaan omvat.

Onze dagelijkse gesprekken aan de keukentafel waren rijk en nooit saai. De hele wereld kwam ter sprake: kunst, politiek, literatuur. ‘Problemen verdwijnen waar de kopstukken verschijnen’ was bij ons een gevleugelde ironie. Een hechte steun had hij gedurende zijn hele leven van zijn zus, nu nog steeds mijn vriendin Greetje, zijn broer Hylke en van de mensen die door zijn enthousiasme geraakt onze vrienden werden.

En dan onze dochter Heleen. Hij zei vaak tegen mij dat zij het mooiste was wat hem in het leven was overkomen, ‘na natuurlijk jou, lieve pop’. Hij die nooit iets in de krant over zijn privéleven kwijt wilde, vertelde een journalist wat het gelukkigste moment uit zijn leven was. ‘Toen ik mijn dochter uit mijn geliefde geboren zag worden.’

Ik heb hem een paar momenten in zijn leven duidelijk van trots vervuld gezien. Dat was toen hij hier in de Rode Hoed zijn vijftienvigjarig Parooljubileum mocht vieren.

Dat was toen zijn dochter de Bousscholteprijs won, met een verhaal dat ze als elfjarige schreef over Homerus.

En van trots was hij vervuld toen ze haar stages regelde en hij haar weblog uit New York

Willemien Tromp-Brattinga

eindelijk durfde te lezen. ‘Nou, ik moet eerlijk zeggen, geweldig. Die redt het wel. En ze kan echt schrijven. Daar moet ze mee doorgaan.’

We deden veel samen. Zeilen, muziek luisteren, discussiëren. Hij liet me meestal zijn stukken van tevoren lezen om commentaar. Bijna altijd waren we het eens. Hij was duidelijk in zijn opvattingen die hij baseerde op zijn feitenkennis en hij besteedde veel werk aan het uitpluizen van de feiten. ‘Er staat mij bij dat ik ergens hierover iets ben tegengekomen’, zei hij dan. Dan praatten wij daarover en plotseling verdween hij om even later terug te komen: ‘Zie je wel, ik had gelijk, het staat in dat boek, ik had dat al in mijn dossier zitten; het klopt precies.’

Er zijn ons foto’s gevraagd van in zijn werkkamer. Zijn werktafel was eigenlijk overal: hij zat met een boek en een pen te lezen, in de kamer, de keuken, soms in de tuin, veelal in gezelschap van zijn lievelingskat en omringd door de prachtigste muziek: Verdi, Bruckner, Schubert, Strauss.

Het uiteindelijk opschrijven van wat hij zo had uitgedacht was bewonderingswaardig en zonder weerga. Hij ging achter zijn typemachine zitten, zijn *yellow legal pad* (als we op vakantie waren) of zijn pc, en de woorden stroomden vervolgens uit. Meestal meteen goed.

Hij had wat je noemt een groot referentiekader en steunde op Shakespeare, Verdi, Adorno, Michels, Marx, Kant, Weber, Macchiavelli, Aron, Popper, Wallerstein, Tolstoj en niet te vergeten Thorstein Veblen en Thomas Hobbes. Net als zijn geliefde kat was hij eigenlijk te groot voor het kattenluik; hij paste daar niet door, hij was van een ander kaliber, hij was van niemand anders dan van zichzelf, vrij en onafhankelijk!

Hij heeft voor zijn oeuvre nooit een prijs gehad.

Zoveel herinneringen, zoveel geschiedenis. Onze deelname aan de studiegroep over de Frankfurter Schule — in het toenmalige progressief-conformistisch klimaat weggezet als elitair — met prachtige teksten van Adorno. De

filosofie-werkgroep over Poppers *Logic of scientific discovery*, en Kant, in een omgeving waar het onderscheid tussen feiten en waarden verdacht was. De kaleidoscoop van ideeën en splintergroepen uit de geschiedenis die zich onbewust daarvan in het heden van de studentenbeweging herhaalden.

Nog verder terug.

Het begin van zijn wetenschappelijke carrière. Zijn afstudeerscriptie in 1969 over de wet van de oligarchisering en de Culturele Revolutie in China. Samen met Greetje zat ik in onze flat te tikken, terwijl bij het ochtendkrieken hij de laatste hand legde aan de tekst die diezelfde ochtend voor elf uur ingebonden op de faculteit moest zijn, wilde hij daar kans maken op een baan. Ik had nog nooit zoiets indringends en schokkends van zijn hand gelezen. Te midden van de euforie, niet alleen in Nederland, over de spontaneiteit, de beloften en de zegeningen van de Culturele Revolutie, had hij ruw het dekzeil weggehaald en de bloedige gruwelijkheid van deze revolutie getoond. En de mechanismen van de politieke facties daarachter geanalyseerd. Het was verontrendend en briljant.

Zijn bijdrage aan een fatsoenlijke samenleving hield voor hem in dat je juist daarom vanuit je intenties de feiten nauwgezet moet onderzoeken en de moed moet hebben de vaak onuitgesproken modes aan de hand van die feiten publiekelijk aan de kaak te stellen. Hij heeft zich daar altijd aan gehouden. Ongeacht of de *fellow travelers* nu geloven in de Hoogste Macht met de naam Mao, Castro, de Vrije Markt, kapitalisme, populisme, communisme, privatisering, globalisering, of de *War on Terror*.

5

Zijn dood heeft hij niet geweten of vermoed. De laatste weken hebben we — omdat hij naar Afghanistan zou — veel tijd genomen om in onze tuin te zitten. Daar luisterden wij stil naar de dialoog van de merels die hoog boven de bomen in de avondlucht elkaar urenlang toezongen. ‘Dit is toch eigenlijk de allermooiste muziek. Willemien, wat wonen we hier mooi, en wat zijn we gelukkig.’

Willemien Tromp-Brattinga

Kort voor zijn dood vroeg hij of hij misschien niet sommige dingen anders had moeten doen in zijn leven. Ik zei uit de grond van mijn hart: 'Nee Bart, in godsnaam niet, ik moet er niet aan denken. Meer tijd aan sociale contacten, er zijn genoeg andere mensen die dat doen. Wat jij gedaan hebt is zo waardevol, dat kan niemand anders, er is maar één Bart Tromp.' Hij was zo gelukkig en blij met mijn antwoord, en tot tranen geroerd. Achteraf blijkt dat die tussenevaluatie een eindevaluatie is geweest.

Wij gingen als het maar enigszins kon naar de Zaterdagmatinee. Steeds als we langs Leiden reden, zei hij uit de grond van zijn hart: 'Wat ben ik blij dat ik daar nooit meer heen hoef. Wat een opluchting!' Hij was gelukkig in Clingendael, met de collega's daar en bij de Universiteit van Amsterdam, en altijd blij met zijn studenten; hij deelde graag met anderen zijn kennis en zijn talrijke anekdotes.

Na het verlaten van het onrecht in Leiden bloeide hij helemaal op. Er stond nog zoveel op stapel: een boek over opera, columns over mu-

ziek, nieuwe colleges. Hij had zoveel plannen, we zouden nog zoveel samen doen.

Eergisteren, 29 juni, verscheen het door hem grotendeels herziene boek over Marx (geen simpele herdruk, zoals sommigen schreven). Ter gelegenheid daarvan had hij een feest willen houden bij ons thuis. Hij heeft het boek niet meer gezien. Het is opgedragen aan zijn moeder en zijn dochter.

Nederland zal zijn integere, strijdbare en onafhankelijke scherpzinnigheid missen. Hij deed wat hij vond dat hij moest doen. Hij blijft leven in het werk dat hij geschreven heeft. Hij kan over zijn leven tevreden zijn.

Bart was een verschrikkelijk lieve, zachtaardige man. Hij wist dat het leven geleefd moet worden zonder de mogelijkheid om te schuilen bij hogere machten of de verantwoordelijkheid af te schuiven. Hij aanvaardde het leven in al zijn zwartheid en verschrikkelijkheid, in al zijn goedheid, in al zijn schoonheid.

Wij zullen hem overal tegenkomen. Wij zullen hem overal missen.

Bart, wij zullen zorgen dat je trots op ons blijft.

Geleerd als weinigen

HANS DAALDER

Wat een onverklaarbare en onaanvaardbare slag nu een week geleden! Voor Willemien met wie Bart zo hecht verbonden was — en is — sinds de schoolbanken van het Sneker Gymnasium. Voor Heleen, op wie hij zo trots was en die hij zag groeien in de studie van de internationale organisaties en in de stage die zij liep, en loopt, bij de Verenigde Naties. Voor zo velen die hem kenden, en voor de schier ontelbaren die hem lazen, op welk terrein ook. Wat een verlies aan beloften, aan nieuwe schrifturen en activiteiten, gezien de vele plannen die hij weer had. Zoals hij altijd bezig was, niet alleen met het boek waaraan hij moest werken, maar ook met de boeken die hij daarna — en daarna! — wilde schrijven. Weg, afgekaptd...

Bart was, ieder weet het, een man van een onbegrijpelijke eruditie. Een van de weinige echte macrosociologen die ons land kent, met een diepe kennis van historische ontwikkelingsprocessen, uitlopend op een wereldsysteem. Grondig kenner van politieke theorieën en ideologieën, die niet aarzelden zich te verdiepen in Hobbes, Marx en de groten in de meer moderne sociale wetenschappen, van wie hij werk en persoon voor velen toegankelijk maakte. Een kenner van de rijke socialistische tradities en de verhoudingen, vroeger en nu, binnen socialistische partijen wereldwijd. Een man bij uitstek deskundig op het terrein van de internationale politiek, diplomatie, bewapening, ontwapening. Een werkelijke autoriteit op het terrein

Over de auteur Hans Daalder is emeritus hoogleraar in de wetenschap der politiek

van de geschiedenis en de gangen van de Nederlandse politiek, maar telkens verrassend weer ook van de politieke verhoudingen binnen andere landen. En op al die terreinen gekenmerkt door helderheid van denken, betrokkenheid, gezond verstand, de waarden die in het geding zijn. Met een duurzame allergie jegens misbruik van macht. Zelf steeds het oog gericht op de rechten van mensen en fundamentele eisen van democratie. En dan spreek ik nog niet over zijn liefde voor kunsten, muziek, zijn leven met opera bovenal.

Bart was een man van de wetenschap, geleerd als weinigen, die tegelijk zich bleef uiten over de talloze zaken die hem bezighielden. Een onvoorstelbaar gretig columnist vol kennis en gezond verstand, vrijwel altijd verrassend, origineel, strijdbaar, waardenvast. En, zo vaak onderschat, de uitzonderlijk creatieve redacteur — van *Maatstaf*, een kwart eeuw lang van het *Jaarboek voor het democratisch socialisme*, van *Socialisme & Democratie* en ook van de uitgave van geschriften van anderen, onder wie zo verschillende mensen als Jacques de Kadt en Willem Drees. Een van de werkelijke intellectuelen van ons land, dat daaraan veel minder rijk is dan velen, die zichzelf intellectuelen wanen, plegen te denken. Om niet te spreken van hen die meenden dat er voor een zo singulier man geen plaats meer was aan de — ik zeg het met plaatsvervangende schaamte: Leidse — universiteit. Al gaf hem dat, op paradoxale wijze, de kans om zich juist ook in de laatste jaren in volle vrijheid te wijden aan alles wat hij deed en wilde doen. In het blijde optimisme dat hem weer kenmerkte.

7

BART TROMP | 2007

Hans Daalder *Geleerd als weinigen*

Het lijkt ondenkbaar dat aan dit bruisende leven zo abrupt een einde is gekomen. Niet alleen Willemien, Heleen, Greetje, Hylke staan voor een onbegrijpelijk verlies. Ondanks alle haast die Bart soms had, zijn er immers zo velen in uiteenlopende kringen die, op hoe verschillende

wijzen en terreinen ook, een 'eigen' band met Bart hadden. En ontsteld en verarmd zijn dat hij er niet meer is. Hij had nog zo veel te zeggen.

Hoe rijk ook zouden zijn memoires zijn geweest! Als hij die ooit had willen en kunnen schrijven.

Herinneringen

HELEEN TROMP

Bart was een hele lieve en leuke vader. Een vader op wie ik veel lijk. Een vader die er te kort is geweest. Zeilen was onze gezamenlijke passie, de mooiste herinneringen die ik met hem heb zijn op het water, op de boot. Heel veel gelukkige momenten hebben wij daar doorgebracht. Maar ook de lange gesprekken aan de keukentafel, het zachte gebrom van zijn gepraat als ik in zijn werkkamer wegdoezelde, de uitstapjes die we maakten naar het strand wanneer het hard stormde, de uren die hij in de keuken doorbracht voor zijn zelfgemaakte erwtensoep, de privé-colleges die ik van hem kreeg, zijn sinaasappel-kip, de keren dat hij me naar de opera meenam... Zo ontzettend veel mooie herinneringen.

Een rode draad in ons leven was de opera van Offenbach, *Hoffmanns vertellingen*. Deze opera keek ik toen ik klein was bijna wekelijks, nadat ik in bad was geweest en ik gewikkeld in een grote handdoek op het kleed was gezet door papa. We hadden een videoband van een uitvoering in London Covent Garden met Placido Domingo uit 1981. Prachtig vond ik dat als kind, en

nog mooier was het wanneer papa de scène van het lied van Kleinzach naspeelde. Alsof het voorbestemd was, kwam ik erachter dat precies dezelfde uitvoering, meer dan twintig jaar na dato, weer in Covent Garden zou worden opgevoerd. Voor mijn 21e verjaardag zijn we met zijn drieën naar Londen gegaan en heb ik mijn jeugdherinnering werkelijkheid zien worden. Ik kan niet uitleggen hoe bijzonder dat moment was, maar ik zal het mijn leven lang koesteren. En papa was stiekem heel trots dat zijn dochter zo'n cadeau had gevraagd.

Het was een voorrecht Bart als vader te hebben. Hij was er trots op dat ik in New York terecht kwam, daar stage liep en gelukkig was. En ik was zo ontzettend trots op hem, en blij dat ik een kind van mijn vader ben. Het was veel te kort, maar ik had deze 24 jaar die we samen hadden voor geen goud willen missen. Twee maanden geleden hebben Bart en ik in New York afscheid van elkaar genomen. Het is verschrikkelijk dat dit achteraf voor altijd is geweest.

9

Over de auteur Heleen Tromp is de dochter van Bart Tromp

BART TROMP | 2007

Gelijk à la Veblen

RICHARD 'T HART

In haar ontroerende column in *NRC Handelsblad* naar aanleiding van het overlijden van Bart, refereert Margo Trappenburg ook even aan de vele gezamenlijke terugreizen die wij gedrieën maakten na afloop van *SED*-redactievergaderingen. Als conversatieonderwerpen noemt ze onder andere 'politieke anekdotes van enkele decennia terug' en 'leuke artikelen die omstreeks 1975 in enig periodiek waren verschenen'. Het jaartal was bij toeval gekozen, maar ik realiseerde me dat mijn eerste 'kennismaking' met Bart juist in dat jaar had plaatsgevonden. Met een vriend had ik het een keer over de problematiek van de Derde Wereld en of die zich liet verklaren in termen van het werk van André Gunder Frank, Johan Galtung of Immanuel Wallerstein, wiens eerste deel van *The Modern World System* net was verschenen. 'Heb jij 't al gelezen?', vroeg ik. 'Nee,' zei hij, 'maar er staat een prachtig interview met Wallerstein in *Vrij Nederland*.' Hij liet me het artikel zien. Het bleek geschreven door Bart Tromp. Ik kende hem niet, maar vroeg meteen: 'Is hij toevallig familie van?' 'Ja, hij is de jongere broer van Hylke.'

10 Vanaf die tijd ben ik Bart publicitair gaan volgen en een paar jaar later kocht ik zijn eerste essaybundel, *De samenleving als oplichterij*. Veel later, in 1987, ontmoette ik hem bij mijn aantreden als medewerker van 'de vakgroep' in Leiden. We raakten al snel bevriend en onze gesprekken werden door Bart vaak gelardeerd met mooie anekdotes, waaronder die uit 1975 van de trip

Over de auteur Richard 't Hart is werkzaam bij Universiteit Leiden, Campus Den Haag

naar Parijs die hij met Jan Stoof maakte om Wallerstein te interviewen. Deze anekdotes waren deels het resultaat van Barts fameuze combinatie van fenomenale belezendheid, gevoel voor humor en een ijzersterk geheugen. Aan de vooravond van zijn verhuizing van Eindhoven naar Den Haag vertelde Bart dat hij een fors gedeelte van zijn boeken uit het speciaal daarvoor gebouwde tuinhuis bij een antiquaar had kunnen slijten. Anders zouden die boeken ook allemaal maar mee moeten verhuizen. In dat geval was het aantal boekendozen de vijfhonderd ruim gepasseerd. Het restant van de boekenverzameling nam nu slechts een kleine negentig procent van de in totaal 535 verhuisdozen in beslag. De verhuisfirma werd geconfronteerd met een verdubbeling van de gebruikelijke hoeveelheid spullen van een gezin met één kind.

In Den Haag leerde ik ook met veel plezier de huiselijke kanten van Bart kennen: bijvoorbeeld als zelfbenoemde en enigszins verstrooide producent/regisseur van het culinaire proces rondom de Kip à la Bart (onder soepele supervisie van Willemien); als vertederde vader van zijn Heleen en, middels een anekdote, als butler van zijn kat Iwan die je na een nachtelijke escapade om zes uur 's ochtends toch niet door het kattenluikje naar binnen kon laten komen. Iwan kon vervolgens overdag recupereren in zijn mand op Barts studeerkamer, die speciaal gevuld was met de perforatieranden van het printerpapier. De printer ratelde veelvuldig, want Bart schreef inspirerend over alles waar hij belangstelling en passie voor had. Zijn wekelijkse *Paarol*-column was het meest heilig en een enkele

keer moest er een noodgreep worden toegepast. Zelf maakte ik het mee dat Bart in een Leidse telefooncel onderweg naar een promotie in het Academieggebouw *verbatim* zijn column doorbelde. De impact van die columns en zijn overige werk had ook een niet te onderschatten 'individuele' kant. Dat geldt zeker voor mijzelf, een groot aantal mensen in mijn omgeving en waarschijnlijk vele anderen buiten mijn gezichtsveld. Zo kocht ik jaren geleden bij een antiquariaat de klassieker van Dame Veronica Wedgwood over de Dertigjarige Oorlog. Bij het openslaan van het boek vond ik naast de naam van de vorige eigenaar een door hem uitgeknipte column van Bart over dit boek met daarop de tekst 'bewaren!'.

Bart was een formidabele *public intellectual*, onovertroffen als politiek en sociologisch essayist en de ultieme *Dreadnought* van de serieuze polemiek in Nederland. Hij eindigde het prachtige titelstuk van zijn eerste boek uit 1977 met

een uitspraak die, nu terugkijkend, op een soort omgekeerde voorspelling lijkt. Bart stak daarin de loftrumpet over het werk van de socioloog Thorstein Veblen en stelde dat iemand die *De theorie van de nietsdoende klasse* grondig heeft gelezen het persoonlijke en maatschappelijke leven daardoor eigenlijk niet zal kunnen bekijken zonder zich Veblens vragen te stellen. Dat betekende volgens Bart niet dat Veblen daarmee perse gelijk had. 'Maar ik zou liever honderd keer ongelijk hebben op de manier van Veblen dan één keer gelijk langs de weg van academische serieproducties.'

De ironie is nu dat hij minstens honderd keer gelijk heeft gehad op de manier van Veblen en vooral op zijn eigen manier. We kunnen het gelukkig allemaal nog (her)lezen en samen met de talloze herinneringen biedt dit een vorm van troost die hopelijk met het verstrijken van de tijd iets minder schraal zal worden.

De macht van het woord

GREETJE TROMP

Toen de ene opa van Bart, die los werkmans was, tachtig jaar werd, trad de Noodvoorziening voor ouden van dagen, de voorloper van de AOW, in werking. Hij kon met pensioen en gebruikte de centen van Drees onder meer om een bibliotheek van tweedehands boeken aan te leggen. De andere opa van Bart, ook handarbeider, stierf met het Gebed van de Onwetende van de vrijdenker Multatuli op zijn lippen. Hij had op zijn twaalfde jaar al gebroken met wat hij de kerk van Rome noemde, vanwege de sociale misstanden.

De moeder van Bart, die meteen na de lagere school geld moest verdienen, spaarde jarenlang haar loon op, om op haar achttiende een piano te kunnen kopen. De vader van Bart, die de lagere school niet eens mocht afmaken, had — het was ongehoord in Sneek — boekenkasten met boeken erin, van zijn geliefde Dickens tot aan *Mein Kampf*, van de *Vertellingen uit 1001 nacht* tot aan *Ik verkoos de vrijheid* van Kravchenko.

12 Bart wist zich schatplichtig aan zijn afkomst en dat heeft zijn leven getekend. De historische opdracht van de sociaal-democratie, zoals hij dat zo mooi kon zeggen, was niet het realiseren van materiële vooruitgang alleen, maar materiële vooruitgang als voorwaarde voor culturele emancipatie. Hij was vaak een roepende in de woestijn.

Bart werd in Sneek geboren en is altijd van het noorden blijven houden. De weidsheid van de luchten, de meren, het zeilen, de geur van het riet aan de waterkant — Bart heeft er zelf prach-

tig over verteld bij het jubileum van het Fries Genootschap in 2002. Maar waar Bart niet van hield, was geestelijke kleinstedsheid en alles wat daaraan hangt. Hij was daarom erg gelukkig in Den Haag. Hij zat overal vlakbij: het Gergiev-festival, de zaterdagmatinee, het Muziektheater, maar ook ruisende bomen en de branding van de zee — en dat alles zonder de benauwendheid van een gesloten gemeenschap.

Aan bedompte sferen van kleinburgerlijke gezelligheid en groepsvorming had hij een broertje dood. Hij heeft op die manier nooit tot een groep of een club behoord en dus heeft niemand hem ooit kritiekloos kunnen claimen. Vanaf zijn jongste jaren had hij een vrije, onafhankelijke, onderzoekende geest die zich niet aan banden liet leggen. Die geest ontwikkelde ook al vroeg een gevoel voor recht en onrecht. Naar het Burkeaanse gezegde 'het enige dat nodig is om het kwaad te laten overwinnen, zijn goede mensen die niets doen' handelde hij al ver voordat hij kennis had gemaakt met die filosoof. Dat maakte hem niet altijd geliefd maar wel gerespecteerd.

Bart was zijn eigen man. Dat was hij ook in het huwelijk met zijn jeugdliefde Willemien. 'Je moet een mens in zijn wezen laten', was het hoofdmotto van hun verbintenis. En dat is bijna veertig jaar lang aardig gelukt. Hun zielen waren verwant — zeker waar het de schone kunsten betreft, die een overheersende rol in hun leven speelden. Later kwam Heleen erbij, duidelijk een kind van hen beide en Barts oogappel.

Opgegroeid in een middenstandsgezin kende Bart geen kunstmatige scheiding tussen werk en vrije tijd. Hij was altijd bezig met wat hij interes-

Over de auteur Greetje Tromp is de zuster van Bart Tromp. Ze is als socioloog verbonden aan de rechten-faculteit van de Rijksuniversiteit Groningen.

BART TROMP | 2007

sant en belangrijk vond. In een van zijn boeken gebruikt hij een motto van Plato dat hem op het lijf is geschreven: 'Wat een armzalig ding is dat, een mening zonder kennis.' Ik durf mijn ziel en zaligheid eronder te verdedden dat niemand hem ooit op zo'n armzalig ding heeft kunnen betrappen.

Achter de schermen was Bart een grote hulp, steun en toeverlaat voor velen. Hij moedigde mensen aan die het verdienen aangemoedigd te worden, hij adviseerde mensen die de moed hadden om niet voor het eigen belang maar voor de publieke zaak de politiek in te gaan, hij leverde ideeën, hij waarschuwde voor valkuilen, hij maakte zich sterk voor het publiceren van werk dat anders vergeten zou worden. Een van zijn boeken draagt daarom ook de titel *Tegen het vergeten*. Iemand zal die fakkel over moeten nemen.

Als consultant zou hij schatrijk zijn geworden. Maar dat stond dwars op zijn levensovertuiging dat mensen het beste uit zichzelf moeten halen en dat je hun daarbij moet helpen. Voor hem bestond de zin van het leven niet uit de hoogte van je inkomen, maar uit de kwaliteit van je daden en je werk. De valse aantijgingen van de Leidse universiteit hebben hem daarom diep gekwetst.

Bart heeft voor veel mensen deuren opengezet naar werelden die anders onbekend waren

gebleven. Zijn begeestering voor muziek en literatuur was zo aanstekelijk dat velen hem in die werelden volgden. Hij was en bleef een ontdekkingsreiziger en ook hier gold dat hij graag onderschat of onbekend werk met enthousiasme aanpreef. Opnieuw: tegen het vergeten.

Bart was geen man van grote woorden, meer van het fijne gebaar. Als je hem nodig had, was hij er. Trouw, toegewijd en zo heel erg lief. Maar het woord was belangrijk voor hem: het was zijn rapier, zijn degen en zijn sabel. Hij kon ongeëvenaard en geestig met woorden spelen. Zo noemde hij zich na zijn strategische partijvoorzitterscampagne graag, met twinkelende ogen, 'kandidaat-voorzitter in ruste'.

Deze avond hier in de Rode Hoed zou hem goed gedaan hebben, deze overweldigende aandacht voor iemand die geen belangrijke functionaris was van een grote instelling of onderneming. Hij zou de zaak analyseren en ik denk dat hij tot de conclusie zou komen dat het woord, ondanks de beeldmaatschappij, een niet te onderschatten macht is.

Soms, als we onder elkaar waren, praatten we ook over de dieren die ons leven hadden gedeeld. 'Let us sit down and talk about the death of cats', zei Bart dan, vrij naar Shakespeare.

Nooit meer.

Opgewekt en strijdlustig

MONIKA SIE DHIAN HO

In een interview in *De Gelderlander* werd Bart Tromp ooit gevraagd waar hij het bangst voor was. 'Verlies van geliefden, aantasting van geestelijke vermogens', antwoordde hij. Beide heeft hij niet meegemaakt, maar wat hoog is de prijs. Op woensdag 20 juni vernam ik het ongelofelijke nieuws dat hij op 62-jarige leeftijd was overleden. Hij was zo gelukkig met Willemien in Benoordenhout. Hij was zo trots op dochter Heleen, die stage liep bij de Verenigde Naties in New York. En hij was nog maar net begonnen zichzelf de beperking te gunnen tot zijn favoriete tijdsbesteding: schrijven, lezen en luisteren.

We waren vrienden sinds ik begon als universitair docent in Leiden, in 1994. Bart doceerde daar al sinds 1981. Op een van de eerste dagen dat ik naar het Leidse universiteitsgebouw liep vanaf het Centraal Station, haalde hij mij in. Gekleed in een wit linnen pak, dandy schoenen en een Panama-hoed. De motoriek van deze elegante heer was onmiskenbaar die van mijn collega Tromp: opgewekt en strijdlustig. Het was zo'n amuseante vertoning dat ik niet anders kon dan hem nafluiten. Dat was natuurlijk ook de bedoeling en zo raakten wij aan de praat.

Hij was zeer geïnteresseerd in de internationale politieke economie, waarvoor ik was aangekomen in Leiden. Hij vroeg mij gastcolleges te geven in zijn cursus over mondialisering en wilde daar ooit samen een boek over schrijven.

Over de auteur *Monika Sie Dhian Ho treedt per 1 januari 2008 aan als directeur van de Wiardi Beckman Stichting*

En dat was maar één van zijn vele boekplannen voor de komende jaren. Ik ben altijd in zijn buurt gebleven, vanwege zijn scherpe oordeelsvermogen. Dat oordeelsvermogen steunde op krachtige overtuigingen in combinatie met eruditie en een fenomenaal geheugen.

Hij inspireerde velen door zijn blijvende betrokkenheid bij de sociaal-democratie, ondanks zware kritiek op feitelijk doen en laten van politici van de Partij van de Arbeid. 'Wacht nou maar, er komt altijd nog een beter moment om op te zeggen', bezwoer hij mij. Zijn bijdragen aan het debat, altijd gebaseerd op koersvastheid en kennis, kan de PvdA eigenlijk helemaal niet missen.

NIEUWE BEGINSELEN

In 2004 zag ik als lid van de beginselprogramma-commissie onder leiding van Wouter Bos en Ruud Koole van dichtbij welk belang Barts wetenschappelijke analyse en politieke inbreng konden hebben. Het beginselprogramma van 1977 was verouderd. Ook Bart was voorstander van de opstelling van een nieuwe tekst, omdat hij in een turbulente (electorale) omgeving de noodzaak van een herkenbaar, modern sociaal-democratisch profiel groter dan ooit achtte.

Hoogleraar encyclopedie van de rechtswetenschap Willem Witteveen had onze commissie met klem geadviseerd om tenminste een deel van de tekst niet-amendeerbaar te maken. Zo niet, dan zou ons programma het lot ten deel vallen van 'onherstelbare verbetering' door een regen van geaccepteerde amendementen op het partijcongres. Een aanzienlijk deel van onze

BART TROMP | 2007

commissie was van zijn waarschuwing onder de indruk; Witteveen kon het immers weten, hij was voorzitter geweest van de commissie die er in 2001 niet in geslaagd was om haar concept-beginselprogramma door het congres aanvaard te krijgen.

In 2002 was Barts magnum opus verschenen: *Het sociaal-democratisch programma*, zijn langverwachte proefschrift over de inhoud en totstandkoming van de beginselprogramma's van SDB, SDAP en PvdA tussen 1878 en 1977. In de epiloog betoogde hij dat de mislukking van het programma-Witteveen niet te wijten was aan de werking van de partijdemocratie, maar aan een gebrek aan *commitment* van de politieke leiding, openlijke onenigheid in de commissie en een chaotische procedure.

Barts proefschrift stelde ónze commissie in staat om lering te trekken uit het verleden. Aldus werd niet gekozen voor muilkorving van de partijdemocratie, maar juist voor optimaal gebruik ervan via een deugdelijke procedure, namelijk die, welke ook in 1959 werd gevolgd: opstelling door de commissie van een voorontwerp, op basis hiervan een formeel georganiseerde discussieronde en verwerking van de duizenden reacties hierop tot een grondig gewijzigd ontwerp-programma. Zo konden alle leden invloed uitoefenen op de tekst — waaronder vanzelfsprekend een groep rond Tromp — met behoud van coherentie van het programma. Immers, het was de commissie zelf die het gewijzigd ontwerp-programma opstelde. Langs de normale weg van amendering vanuit afdelingen — waaraan in tegenstelling tot de verwachting van Witteveen weinig behoefte meer bestond — en bespreking op het partijcongres kreeg de PvdA in januari 2005 een nieuw beginselmanifest.

HUISWERK

Naast 'partijgenoot' was Bart toch eerst en vooral 'lid' van de Wiardi Beckman Stichting, vrijplaats voor onafhankelijke denkers. Hij introduceerde mij in de redactie van het *Jaarboek voor het democratisch socialisme* en de werkgroep Partijpolitieke Processen.

Zijn laatste vijf jaarboeken hebben we samen gemaakt, met Frans Becker en Wim van Hennekeler. Jaarboekvergaderingen vonden doorgaans plaats in de Haagse vestiging van de wbs: Barts favoriete restaurant Garoeda. Het voorgerecht van Bart en enkele mederedacteurs bestond uit een 'kopstoot'. Dan volgde een Indische rijsttafel met verhitte uitwisseling van particuliere historische associaties bij actuele politieke gebeurtenissen. Tegen koffietijd nam eindredacteur Frans Becker dan het heft in handen, om nog snel taken te verdelen voor het volgende jaarboek.

Vanaf het begin heeft Bart mij kopieën gegeven van alle columns die hij schreef, en originelen van alles dat meer dan een column was. 'Hier is eerst je huiswerk', zei hij standaard als wij elkaar ontmoetten. Zo is het begonnen: met een onschuldig mapje 'Bart' in mijn bureaula, naast mijn andere mapjes met correspondentie. Inmiddels is die hele la, en die is één meter diep, gevuld met louter schrijverij van Bart. Daarnaast staat nog zo'n twee meter boekenplank vol met zijn boeken.

Bij het herlezen van die teksten, de afgelopen weken, hoor ik hem de anekdotes zelf vertellen. Bij het luisteren naar opera zie ik hem triomfantelijk de goede uitvoeringen voor mij uit de ramsbak grissen. En terug ben ik bij het ongelooft.

Een schaterende lach

HYLKE TROMP

Bart ging naar het gymnasium, daarna naar de universiteit en ten slotte werd hij professor. Hij was een 'man van de wetenschap', zei hij in een radio-interview met Theo van Gogh. Daarom wilde hij ook geen voorzitter van de PvdA worden. Voor wie zich afvraagt waarom wij alle drie — ikzelf, Bart, Greetje — op het gymnasium terechtkwamen, is hier het antwoord: de schuldige was onze vader, Bart Tromp (1901-1968).

Onze familiegeschiedenis vormt een schoolvoorbeeld van stijging op de maatschappelijke ladder. Onze grootvader, Hylke Tromp (1868-1965) stond niet op zo'n ladder: hij hing eraan, als 'los werkman'. Rond 1910 ging hij ergens in Duitsland als *Gastarbeiter* werken. Er waren toen natuurlijk geen sociale voorzieningen, behalve de armenbedeling. Het waren Dickensiaanse tijden. Hylkes zoon Bart heeft daarom de lagere school nooit afgemaakt. Hij moest geld verdienen door achter de hondenkar te lopen. Maar de bovenbazen van de katholieke kerk in Sneek besloten dat hij alsnog zou mogen gaan leren en studeren, op hun kosten. In hoogsteigen persoon vereerden ze Hylke met een bezoek om dat goede nieuws te vertellen. Maar hij heeft hen eruit gegooid, woedend, toen duidelijk werd dat de kleine Bart dan wel missionaris moest worden.

Na een paar jaar kwam Hylke terug uit Duitsland. Zijn vrouw, onze grootmoeder, haalde hem liefdevol binnen met de mededeling: 'Dou

komst er niet meer uut!' Hij zou haar meer dan twintig jaar overleven, 97 jaar werd hij. Bart werkte zich intussen op tot een nette middenstander met een eigen zaak. Toen zijn eerste zoon — ik dus — naar een middelbare school kon, besloot hij dat dat de beste moest worden die er was: het gymnasium.

In de jaren vijftig telde het Stedelijk Gymnasium in Sneek in totaal 55 leerlingen. Het was een eliteschool met kinderen van de notaris, de dokter, de bankier, de dominee, de tandarts, de belastinginspecteur, enkele rijke boeren. De opleiding was niet gemakkelijk. In de proefklas van mijn lichting zaten veertig leerlingen, van wie er maar vier het eindexamen zouden halen. Tegen de tijd dat ik mijn diploma op zak had, was het duidelijk dat Bart — die negen jaar jonger was — ook naar het gymnasium moest.

Hij haalde er prachtige cijfers en begon zijn schrijfoefeningen in de schoolkrant, de *Rostra*. Wij woonden toen regelmatig in het huis van mijn andere grootvader en onze kamers lagen daar naast elkaar, zodat we voortdurend elkaars opera's of symfonieën konden horen. Daar had niemand last van, opa was nogal doof. Maar ik werd ongerust toen ik op een keer een schaterend gelach hoorde. Het bleek dat Bart zijn eigen stukjes uit de *Rostra* aan het herlezen was. Later werd hij veel ernstiger, al bleef de humor op de loer te liggen in alles wat hij schreef.

Na zijn afstuderen aan de universiteit — cum laude — lag het voor de hand dat hij aangesteld zou worden aan de Universiteit van Groningen, waar ikzelf inmiddels hoogleraar polemologie was geworden. Maar dat gebeurde niet. Op een

Over de auteur Hylke Tromp is de broer van Bart Tromp. Hij is emeritus hoogleraar polemologie aan de rechtenfaculteit van de Rijksuniversiteit Groningen.

BART TROMP | 2007

Hylke Tromp *Een schaterende lach*

middag kwamen drie studenten bij mij langs om me iets te vragen. Ze maakten deel uit van een sollicitatiecommissie die zich boog over de invulling van een medewerkerspost. Bart was een van de kandidaten. Er bleken bezwaren te zijn. Die hadden te maken met Barts opinie over de oorlog in Vietnam. De regel was in die tijd: wie kritiek heeft op Amerika, is verdacht. Wie niet voor was, was 'dus' tegen. Hetzelfde zien we tegenwoordig als het gaat om Irak.

Die baan in Groningen kreeg Bart dus niet. Elders lukte het wel: in Eindhoven. In 1991 stapte hij over naar Leiden. Hij ging steeds meer schrijven: boeken, columns, recensies, bijdragen. *Wetenschap der Politiek*, een boek dat hij jarenlang had uitgewerkt in zijn colleges en dat uitstekend werd beoordeeld, werd in Leiden echter tot zijn verbijstering uit het curriculum verwijderd (in Groningen en elders is het nog steeds verplicht). Het was het begin van de poging om hem een kopje kleiner te maken, helemaal volgens de Ne-

derlandse traditie: iedereen die zijn kop boven het maaiveld steekt, moet worden weggemaaid. Bart wilde niet inbinden en trok zich terug uit de Leidse universiteit. Hij was al jaren bijzonder hoogleraar in Amsterdam, en het instituut Clingendael was blij hem op te nemen.

Daarna begon het voor hem weer leuk te worden. Ik was intussen met emeritaat gegaan en woonde net als Bart in Den Haag. We vatten het plan op om geregeld samen te gaan tennissen. Maar nadat ik was verrast door een herseninfarct kwam daar niet veel meer van. Toen ik weer wat kon praten, heb ik hem voorgesteld dat ook hij zijn bloeddruk zou laten controleren. Die bleek veel te hoog en hij moest pilletjes slikken. Die leken te helpen. Dit najaar zouden we met zijn drieën — Bart, Greetje en ik — naar Rome gaan. Toen we op het gymnasium zaten, was de door de school georganiseerde Rome-reis onbetaalbaar voor onze ouders. Nu zouden we dat gaan inhalen. Het heeft niet zo mogen zijn.

Hylke (links) en Bart Tromp, voorjaar 1946. Fotograaf: Bart Tromp (1901-1968).

Geheugen van de sociaal-democratie

JOB COHEN

Elf dagen geleden, op 20 juni 2007, werd ik in de Rode Hoed ondervraagd over het burgemeesterschap van Amsterdam. Terloops kwam de uitbundige avond van 1 november 2004 even langs, toen wij hier vierden dat Bart vijftientig jaar columnist van *Het Parool* was. Theodor Holman begeleidde zichzelf op de piano bij het zingen van teksten uit het beginselprogramma van de Partij van de Arbeid van 1977. De volgende ochtend werd Theo van Gogh vermoord. Ik had deze herinnering nauwelijks afgesloten, of ik hoorde het bericht van Barts overlijden, geschokt, zoals wij allen.

18 Heel goed heb ik Bart niet gekend, maar wel lang. Ik herinner me hem als ouderejaars in Groningen, waar hij sociologie studeerde en ik rechten, waar hij geen lid was van een studentenvereniging en ik wel. Toen al was hij actief als schrijver: hij was redacteur van het universiteitsblad *Der Clercke Cronicke*. In mijn herinnering was hij de *Clercke*. Sindsdien is hij eigenlijk niet veranderd: hij is altijd commentator gebleven. En altijd een bijzondere. Commentatoren plegen aan de zijlijn te staan. Bart niet: hij stond middenin het speelveld. Eigenlijk kan dat niet, maar Bart deed het. O ja, op één punt is hij wel veranderd: hij is steeds knapper geworden en steeds veelzijdiger.

Over de auteur Job Cohen is voorzitter van het curatorium van de Wiardi Beckman Stichting en burgemeester van Amsterdam

Bart was een scherpzinnig polemist, een kritisch beschouwer van maatschappij en politiek, een onafhankelijk intellectueel van grote eruditie. Hij heeft zijn talenten voor een niet onaanzienlijk deel gewijd aan de sociaal-democratie in Nederland. Dat was geen toeval, het was, voor hem, noodzaak. Hij heeft daarbij het werk in de vereniging niet geschuwd, als afdelingsvoorzitter en lid van de partijraad en het partijbestuur. Maar zijn natuurlijke habitat was de Wiardi Beckman Stichting, hét forum voor vrij en onafhankelijk debat en centrum van analyse en ideeënontwikkeling. De wvS beschouwde hem als haar Haagse vestiging. Als voorzitter van de werkgroep Partijpolitieke Processen en als auteur en redacteur, jarenlang, van het *Jaarboek voor het democratisch socialisme* en *Socialisme & Democratie* is hij van onschatbare waarde geweest voor analyse, theorievorming en debat in de PvdA.

Bart schuwde de scherpe polemiek niet — het was zijn beproefde stijlmiddel. Hij kon niet anders en hij vond het heerlijk. Maar het ging hem om de inhoud, om zijn standpunten. Die waren dwars. Je kunt je afvragen of dat paste bij Bart, of dat het een gevolg was van de tijd waarin wij leven. Want zijn dwarsigheid was vooral: dwars tegen de tijdgeest in, contra-cyclisch. Helaas waren zijn meningen daardoor niet zelden aan dovemansoren gericht; Cassandra, heb ik hem wel eens genoemd. Neem bijvoorbeeld zijn stellingname — samen met Godfried van Benthem van den Berg — in het begin van de jaren tachtig over

de plaatsing van kruisvluchtwapens in Nederland: dat was tegen alle zere benen van de PvdA die maar te vinden waren. Nuchter, met grote kennis van zaken, een sterk beoordelingsvermogen en tegen het traditionele linkse moralisme in, nam hij stelling in kwesties van internationale politiek. Dat de Partij van de Arbeid een parlementair onderzoek naar de Nederlandse betrokkenheid bij de oorlog in Irak niet heeft doorgezet, was hem meer dan een doorn in het oog.

Een ander voorbeeld: zijn opvattingen over het onderwijs. In 1994, het jaar nota bene dat ik staatssecretaris van hoger onderwijs was, schreef Bart: 'De universiteiten zijn er een sprekend bewijs van dat het onderwijs de *sovjetzone* vormt van de Nederlandse samenleving. Nergens elders doet zich zo'n combinatie van centralisme, bureaucratie, institutionele arrogantie en publiek-bestuurlijk onbenul voor. Nergens elders worden degenen die het feitelijke denkwerk doen, daarin zo belemmerd door "toezichthouders" die ver van de realiteit van dat werk staan.' (*Tegen het vergeten*, p. 231) Over de teloorgang van de kwaliteit van het onderwijs als gevolg van steeds weer nieuwe modes schreef hij niet alleen met vileine pen, maar ook met grote verontwaardiging. Als er meer naar hem — en geestverwanten — was geluisterd, dan was een parlementaire enquête naar de grote onderwijs-hervormingen misschien niet nodig geweest.

BEGINSELEN

Bart Tromp droeg er aan het eind van de jaren zeventig beslissend toe bij dat onze verhouding tot de eigen traditie weer werd hersteld. Samen met Jan Bank en Martin Ros nam hij het initiatief tot het uitgeven van het *Jaarboek voor het democratisch socialisme*. Er was in hun woorden ergens rond 1966 een brandscherm neergelaten, dat het historisch bewustzijn blokkeerde en het zicht onttrok op de rijke geschiedenis van de socialistische beweging in Nederland. En dan niet alleen die van de radicaal-socialistische, maar ook en vooral die van de sociaal-democratische hoofdstroom. Het eerste jaarboek uit 1979 markeerde

het begin van een serie historische beschouwingen en biografische portretten van erflaters van onze beweging, die hebben bijgedragen aan kennis en bewustzijn van ons eigen verleden. Het ging niet om de geschiedenis omwille van de geschiedenis. Het project is geboren uit de behoefte om de ontwikkeling van de politieke theorie te verbinden met historische analyse. Juist de verbinding tussen deze twee vormt het hart van de vijftienvijf jaarboeken waaraan Bart zijn naam heeft verbonden.

In de afgelopen tien tot vijftien jaar heeft Bart zijn aandacht gericht op twee belangrijke thema's voor de sociaal-democratie: de ontwikkeling van de democratie, met name die binnen de Partij van de Arbeid; en de noodzaak van een nieuwe fundering voor sociaal-democratische politiek, ofwel het formuleren van een nieuw beginselprogramma. Ook hier opereerde Bart polemisch en irriteerde hij daarmee leidende echelons in de PvdA, ook hier werden zijn bijdragen gevoed door diepe overtuigingen.

Zijn benadering van de partijdemocratie werd ingegeven door de overtuiging dat een politieke partij gebonden hoort te zijn aan constitutionele verhoudingen. Niet een ouderwets verlangen naar de vergaderpartij van de jaren zeventig leidde Barts opvattingen — integendeel: daaraan had hij een broertje dood — maar de overtuiging dat democratische omgangsvormen en instituties de enige gezonde basis zijn voor een sociaal-democratische partij. Zo nam hij evenzeer afstand van de overspannen verwachtingen van de actiepartij uit de jaren zeventig als van de partijvernieuwing in de vroege jaren negentig. Die partijvernieuwing kwam naar zijn idee vooral neer op informalisering van de onderlinge relaties in de partij, waardoor transparantie, verantwoording en *checks and balances* verdwenen. Net zo hard verzette hij zich tegen wat hij het 'plebiscitair syndroom' noemde: de combinatie van een campagnepartij, plebiscitaire democratie, een *first-past-the-post* kiesstelsel en ontideologisering, omdat deze combinatie leidt tot de ontmanteling van de autonome en programmatische politieke partij.

De sociaal-democratische beginselen vormen het thema van Barts magnus opus, zijn proefschrift waar hij jaren aan gewerkt heeft, maar dat er dan ook zijn mag. Het besef dat de sociaal-democratie een nieuwe fundering, nieuwe beginselen nodig heeft, loopt als een rode draad door Barts bemoeienissen met de PvdA en de wBs. Op het congres van 1973 verdedigde hij namens de afdeling Eindhoven een van de voorstellen om een nieuw beginselprogramma op te stellen. Toen het er was, in 1977, was hij de eerste om het onder vuur te nemen, sterker nog: om het met de grond gelijk te maken in een uitgave van de wBs uit 1985, *Beginselen ter sprake*. Gezwollen welzijnswerkersproza en opgewarmde socialistische retoriek — wij horen het hem zeggen.

Het program van 1959 was, in zijn woorden, ‘al met al het meest evenwichtige en consistente in de geschiedenis van de Nederlandse sociaal-democratische beweging’ geweest (*Jaarboek 17*, p. 58) Het programma van 1977 weerspiegelde de overspannen radicalisering en het expressivisme van de jaren zeventig. De ontwikkeling die de PvdA in de jaren negentig doormaakte liet een tegenovergestelde beweging zien: technocratisering van de politiek en gebrek aan een eigen, zelfstandige koers. ‘Zonder ideologische veren loopt de rode haan in zijn blote kont’, aldus stelling 6 bij Barts proefschrift.

Samen met Thijs Wöltgens en Paul Kalma heeft hij het initiatief genomen om tot nieuwe beginselen te komen — de niet tot zijn proefschrift behorende epiloog legt er getuigenis van af. Hij vond dat ze er moesten komen, maar hij vond ook dat het niet kón: Bart sprak over ‘de

noodzaak en onmogelijkheid’ van een nieuw beginselprogram. Drie voorwaarden noemt hij: er moet binnen de partij een zekere eensgezindheid zijn gegroeid over de belangrijkste vraagstukken; de opstelling van zo’n programma wordt gedragen door de partijleiding; de intellectuele basis voor het programma is beschikbaar in de vorm van eerder verrichte studies en gevoerde discussies. Het ontbrak, aldus Bart, aan de vervulling van die voorwaarden — en daarom was de beginselenexercitie niet mogelijk. Maar nodig: ja. Na het socialistisch model als radicaal alternatief voor het kapitalisme en het model van het verzorgingsstaatsocialisme was het tijd voor een nieuw perspectief. Om te beginnen was een grondige analyse van het kapitalisme nodig — met hoeveel sardonisch genoegen lanceerde Bart met het twintigste jaarboek over het hedendaags kapitalisme niet die term in het debat. Daarnaast was er behoefte aan een actuele uitwerking van de begrippen vrijheid, gelijkheid en broederschap. Effectief burgerschap, daar zou het om moeten gaan, aldus Tromp al in 1990. (SGD 1990/4, p. 107)

Bart en de sociaal-democratie; hij was er het institutionele geheugen van geworden. Zijn grote verbondenheid met onze beweging, zijn kennis, zijn opvattingen, zijn instincten: wat gaan we dat allemaal missen — samen met zijn scherpe pen en zijn warme persoon, verlegen in grote gezelschappen, sprankelend in kleine. Zonder hem moeten wij verder, maar laten wij dat doen met als motto de titel van zijn boek uit 1997: tegen het vergeten.

Een volstrekt onafhankelijke geest

FRED VAN STADEN

Van Thomas Mann is de uitspraak: 'Alleen datgene dat een begin en een einde heeft is interessant en wekt sympathie'. Sympathie is een te zwakke aanduiding van het gevoel dat ons vanavond hier bindt. Ik had het voorrecht een stuk van Barts rijke en gevarieerde leven op verschillende plaatsen te delen: aan de Leidse universiteit, het Instituut Clingendael, talrijke adviescommissies van Buitenlandse Zaken en Defensie en in de persoonlijke sfeer.

De eerste keer dat ik Bart goed leerde kennen was tijdens een studiereis in de Verenigde Staten. Ronald Reagan was pas aangetreden als president. Met zijn magie van 'good-morning-America' slaagde hij erin de Amerikanen hun zelfvertrouwen terug te geven. Wie echter niet werd aangestoken door het virus van het Amerikaanse optimisme en de 'can-do'-mentaliteit was Bart. Hij vertrouwde mij tijdens de reis eens toe: 'Hoe langer ik hier ben, des te meer voel ik me sociaal-democraat.' Ik was getuige van een zeer principiële debat dat hij voerde aan het Hoover Institute van de Stanford University, een academisch reservaat van overwegend conservatieve Republikeinen. Het ging over de rol van de staat. Geen van de Amerikaanse discussianten kon

Over de auteur *Fred van Staden is hoogleraar Internationale Betrekkingen aan de faculteit rechtsgeleerdheid van de Universiteit Leiden. Van 1995 tot 2005 was hij directeur van het Instituut Clingendael in Den Haag.*

hem wijsmaken dat de staat een probleem zou zijn als het om het welzijn van individuele burgers ging en de oplossing als het de veiligheid in de wereld betrof.

De laatste keer dat ik Bart vrij intensief meemaakte was bij de voorbereiding van een beleidsadvies over de opkomst van China, dat in april jongstleden gereed kwam. Het gezelschap dat zich aan deze gewichtige taak wijdde was vrij groot. Dit was voor Bart aanleiding schalks op te merken dat hij in de werkgroep eigenlijk de enige echte China-expert was. Tot zijn geloofsbrieven behoorde onder meer een scriptie die hij ooit als student over Mao had geschreven. Bart deed ons weer versteld staan van zijn ongelooflijke kennis, wisselend van de oude keizerlijke dynastieën en de opstand van de Boksers tot de samenstelling van het Nationale Volkscongres en de vooruitzichten van democratisering. Wie anders dan Bart zou geweten hebben dat Deng Xiaoping op hoge leeftijd al zijn officiële functies had neergelegd, behalve die van erevoorzitter van de Chinese Bridgevereniging?

21

Tussen beide gelegenheden, onze eerste en laatste uitvoerige ontmoeting, heb ik Bart zien schitteren in intellectuele debatten op hoog niveau, bijvoorbeeld met de Franse diplomaat-geleerde Jean-Marie Guéhenno, de latere onder-Secretaris-Generaal van de VN, over de toekomst van de democratie. En over de ontwikkeling van het wereldsysteem met Immanuel Wallerstein. Wallersteins werkwijze stond voor Bart model:

het doorbreken van de zijn inziens kunstmatige scheidingen tussen afzonderlijke disciplines als sociologie, politicologie, economie en geschiedenis. Het tekent Bart dat hij Wallerstein zeer bewonderde, maar ervoor oppaste zijn epigoon te worden.

Met plezier denk ik terug aan een werk van Clingendael over de toekomst van de buitenlandse politiek van Nederland. Bart was een van de auteurs. Met veel vernuft trapte hij mijn eigen Atlantische heilige huisjes in. Maar tegelijk kon hij ook schrijven dat er serieuze argumenten zijn om te pleiten voor toetreding van Nederland tot de vs als 51ste staat. Tenslotte, zo voerde Bart aan, ligt Nederland geografisch niet verder van het Amerikaanse continent dan de 50ste staat, Hawaï, en heeft het oudere historische banden met de Amerikaanse republiek dan Texas, Arizona en Californië — om over het tot 1867 Russische Alaska maar te zwijgen. Toetreding tot de vs zou Nederland voldoende kiesmannen opleveren om de doorslag te geven bij een presidentsverkiezing als die tussen Al Gore en George Bush junior. Als voornaamste prijs die in dit scenario betaald zou moeten worden, beschouwde hij de ontmanteling van de monarchie. Maar, zo schreef hij met de voor hem zo typerende mengeling van ironie en boosheid, daar valt wel een mouw aan te passen, als men in aanmerking neemt hoe Amerika in het verleden met inheemse vorsten en stamhoofden is omgegaan.

Ik heb Bart ook zien genieten van de opera in het Amsterdamse Muziektheater. Een majestueuze voorstelling bracht hem in vervoering, maar elke valse noot of een te zwevende stem wekte zijn toorn. De minder ingevoerde toehoorder kon altijd nog troost putten uit Barts woorden dat bij die en die uitvoering van hetzelfde stuk, 71 jaar geleden in Parijs, er veel meer was misgegaan. In de opera als kunstvorm moet hij niet alleen een gesublimeerde vorm van esthetiek hebben gezien, maar ook de ultieme metafoor van het politieke theater: de voortdurende botsing tussen ideaal, opoffering, hartstocht, eerzucht en verraad.

Helaas heb ik Bart ook verstrikt zien raken in de bureaucratische regels van een onderdeel van de oudste universiteit van het land. Hij werd slachtoffer van de kleingeestigheid waarmee sommigen hem daar hebben bejegend. Ik weet dat het een cliché is geworden, maar — staande aan de zijlijn — heb ik in deze onverkwikkelijke affaire steeds moeten denken aan de beroemde woorden van de Gaulle over Sartre: 'Men arresteert geen Voltaire.'

Nu was Bart natuurlijk geen Voltaire, maar een authentiek intellectueel was hij wel, een schaars goed in de Lage Landen. Hij is vaak vergeleken met Jacques de Kadt, wiens vooroorlogse *Het fascisme en de nieuwe vrijheid* eerst na de oorlog goed op waarde is geschat. Maar Bart blijft een geval apart. Het pleit voor zijn volstrekt onafhankelijke geest dat hij in zijn denken ook figuren toeliet die ideologisch heel ver van hem afstonden, zoals de hevig omstreden Duitse rechtsgeleerde en politiek theoreticus Carl Schmitt. Met zijn ideeën verschaft Schmitt ontegenzeggelijk munitie aan de nationaal-socialistische staatsleer; het deed aan Barts fascinatie voor diens boek *Der Begriff des Politischen* niets af. Uitdgend herleidde Schmitt politieke handelingen en motieven, het specifiek politieke, tot het onderscheid tussen *Freund und Feind*. Ook Barts sublieme bespreking, zo kort geleden, van het laatste boek van Jacques van Doorn, met diens explosieve these over de nazi's als geslaagde socialisten, laat zien dat hij niet wegliep voor politiek onwelgevallige waarheden.

Velen van ons zijn getroffen door het opmerkelijke contrast tussen de scherpte van Barts pen en de zachtaardigheid van zijn karakter, tussen zijn woede over zoveel onrecht en zijn vrolijkheid over loze pretenties en menselijke ijdelheden. Tijdens zijn te korte leven heeft Bart met zijn werk een imposant intellectueel monument opgericht. Wij zullen dit in ere houden. Maar voor alles herinneren wij ons Bart als een aimabel mens. Om het nog een keer in zijn taal te zeggen, de taal van de opera: 'La commedia è finita!'

Heimwee naar de polemieek

FELIX ROTTENBERG

Partijgenoten,

Als Bart Tromp het woord partijgenoten uitsprak, verscheen er een glimlach op zijn gezicht. Dat was ironie, maar ook een verwijt. Eigenlijk nam hij het niet serieus. Hij gebruikte ook 'sociaal-democraten' of 'broeders, vrienden, vriendinnen'. Ik ging graag luisteren naar Tromp. Wij waren geen vrienden, wij waren kameraden.

Ik neem u mee naar een partijvergadering in 1981. Nicolaas Witsenkade. Aan een grote tafel zit het partijbestuur, met voorzitter Max van den Berg in het midden. Naast hem tweede vicevoorzitter Bram Peper en eerste vicevoorzitter Jaap van der Doef. Bart Tromp, de enige met stropdas, de krijgskunde-expert, altijd op dezelfde plek: aan de kop van de tafel links. Uit zijn tas haalde hij dan een gele markeerstift, een potlood en een vulpen. Verder een net verschenen biografie over Trotski, het laatste nummer van de *Sociologische Gids* en een paar knipsels uit *The Herald Tribune*. Dan trok hij de vergaderstukken uit die tas en natuurlijk het huishoudelijk reglement. Joop den Uyl kwam een half uur te laat binnen, de resten van een broodje cornedbeef in zijn mond proppend. Hij pakte het boek over Trotski en ging op die lege stoel naast Bart zitten. Tromp trok zijn das recht en glom van trots. De partijleider was gearriveerd. Zij spraken over De Kadt, over Van den Berg en eigenlijk over van alles. Den Uyl maakte geheimzinnige aantekeningen in zijn multomap. Deze schrijfsels zullen

Over de auteur Felix Rottenberg is abonnee van S&D en columnist van *Het Parool*

onherroepelijk terugkomen in zijn reeds lang aangekondigde biografie, door Anet Bleich. Wij kijken er reikhalzend naar uit.

Het eerste wat ik de afgelopen tien jaar op donderdagavond deed, was Bart Tromp lezen, in *Het Parool*. Een vast ritueel: met een glas water in de hand, voor het raam staand met uitzicht op de oude stad, me ergeren. Ik ergerde me aan hem, hij ergerde zich aan mij. Maar ik bewonderde hem.

Het fenomenale aan de politiek is dat je het heel soms snapt, meestal niet. Dat maakt politiek zo fascinerend, gekoppeld aan, wat dan heet, 'je idealen'. Een van Barts laatste columns ging over Jacques Tichelaar en Wouter Bos. Het was een vileine, gemene en ook eerlijke en doorzichtige tekst. Deze column gaf me een geheel nieuw inzicht in de verhoudingen aan de top van de PvdA: hoe Tichelaar Bos op de grond smijt, waardoor Bos kan zeggen 'beetje dom' en Tichelaar voorlopig weer adjunct is. Niemand kan zoiets in drie zinnen typeren als Tromp, kenner van de dramaturgie van de opera. Treffend, treffend. Zoals hij over alle modieuze golven in de politiek schreef als geen ander.

Een kenner van dialectiek en polemieek. Om de zes weken, in het ritme van de klassieke muziek, een aanval openen op de onkunde, de universele onkunde, die namelijk logisch is. Door het teveel aan regelgeving en bemoeizucht en het idee dat sturing de praktijk bepaalt, is het onderwijs in Nederland tot een tragisch gebeuren gemaakt waardoor wij, de elite, onze kinderen naar het buitenland sturen. Daar verzette hij zich tegen, daarin was hij radicaal links. En dan

23

was ik gewoon trots op Bart, ik dacht: 'Je hebt gelijk.' Dan hoorde ik mijn vader. Die nam mij in 1975 mee naar een partijcongres over de NAVO. Op de tribune zaten de gewone leden. Beneden zag je de regenten van Nieuw Links, toen nog in ribfluweel gestoken. Tromp nam positie tegen dat geleuter over 19.000 voorwaarden om misschien uit de NAVO te gaan. Mijn vader zei: 'Die Bart Tromp hè, die gaat tegen de stroom in, dat is eigenlijk een D66-lid.'

Tromp kon ook zuur zijn, cynisch. Van Pim Fortuyn heeft hij niets begrepen, dat kon hij niet. De opstand van de middenklasse van de witte burgerij, het falen van de Nederlandse sociaal-democratie: sommigen signaleerden het, negeerden het, Kok en Melkert voorop, Tromp begreep het niet.

Zijn analyses over de Balkan, toen daar begin jaren negentig chaos heerste, waren juist erudiet en gaven overzicht. Tromp was mijn gids, uw gids. Je hoefde verder niets meer te lezen. Het was ongelooflijk, tot het eind toe: een zo moeilijke materie, om dat allemaal uit elkaar te houden... Hij kon het steeds weer uitleggen. Ik vroeg me af hoe hem dat lukte. Ik heb de woorden geteld. Een column in *Het Parool* mag van de redactie 525 woorden tellen. Maar hij heeft bedongen dat hij er 770 tot zijn beschikking kreeg! Terecht.

Wij zitten hier verenigd in treurnis. Maar we waren en zijn niet verenigd in een partij. Tenminste, zo voel ik het niet. Je bent met elkaar geassocieerd door een geschiedenis, een mentaliteit, door een geheugen met een archief. Tromp was de archivaris van dit archief. Hij kent geen opvolger. Het is een zware verantwoordelijkheid voor de zeer goed uitgekozen nieuwe directeur van de wbs om de opvolging van Tromp op de een of andere manier vorm te geven, opdat de geschiedenislessen over de Nederlandse sociaal-democratie altijd weer van een nieuwe interpretatie worden voorzien.

Bart Tromp kon niet tegen kritiek. Vooruitgeschoven avant-gardisten kunnen dat allemaal niet. Kritiek leren voelen, verwerken. Het is iets onmogelijks. Slechts een enkele politicus kan

het. Kan ik het? Nee. Alleen, ik ben ziek geworden en dat is mijn les geweest. Geen 'geweldige ervaring', maar wel een aanleiding om het leven te relativieren, om aanvallen te doorstaan.

In zijn laatste levensjaren was ik bevriend met jonkheer Van der Goes van Naters. De voormalige fractieleider vond Bart Tromp een klootzak, maar wel een heel erg interessante klootzak. 'Weet jij of Bart Tromp de geschiedenis van het Franse socialisme eigenlijk wel kent? Ik vermoed van niet. Ik hoor hem nooit over Proudhon, waar het toch allemaal mee begon.' Door Van der Goes heb ik het werk van Léon Blum leren kennen. Hij wees me op een heel belangrijke passage: 'De kunst van de criticaster is altijd hoffelijk om te gaan met zijn tegenstander.' Eigenlijk houd je altijd van je tegenstander, van zijn redeneertrant, van zijn vermogen je te ontregelen, je alert te houden. Dat heeft betekenis. Dat heb ik Bart ook eens gezegd, bij een columnistendiner.

Het was bepaald niet eenvoudig om met Tromp te discussiëren. Dat kwam door zijn verlegenheid. Hij was een studeerkamergeleerde die achter zijn typemachine genoot van zijn kop vol helderheid, van de dreun of tik die hij uitdeelde, die iemand kon slopen. Hij was gefascineerd door de polemiek. Het kwam ook door zijn heimwee, denk ik, naar de polemiek in de tijd van Troelstra. De tijd waarin de sociaal-democratie dreef op de strijd voor algemeen kiesrecht en de voorbereiding van wat Drees de waarborgstaat noemde. Hij had er permanent heimwee naar.

Ik wil tegen zijn dochter Heleen zeggen dat Bart een groot vermogen had om talent te onderscheiden. Op mijn twintigste kreeg ik een brief van de voorzitter van de PvdA-afdeling Eindhoven. Ik had een debat georganiseerd over de 'actiepartij', een belachelijk fenomeen waar ik toen voor was. Tromp schreef mij die brief: 'Geweldige discussie, ongelooflijk. En dát geleid door een jongetje van 20 jaar!' Tikje uitgedeeld, maar het was vooral oprechte steun. Hij hoopte dat ik een leven lang een bijdrage zou kunnen leveren. Hij heeft talloze studenten in wie hij

Felix Rottenberg *Heimwee naar de polemiek*

talent herkende en die verlegen en aarzelend waren, gesteund. Tegen de stroom in.

Ik heb het genoeg gehad om op jonge leeftijd terecht te mogen komen in de kring van de top van de PvdA. Dan word je lid van de familie. Dat was zijn term. Het was voor hem een familie. Velen hebben met mij gezien hoe belangrijk Willemien, zijn vrouw en geliefde, voor hem is geweest. Willemien was niet alleen zijn verbindingsofficier met criticasters en tegenstan-

ders, ze was veel meer dan dat. Daar zijn wij je dankbaar voor. Bart zeker. Dat zei hij ook. Dat maakt dat jullie liefde onvergetelijk is. Daarom zijn deze mensen hier gekomen, om je steun te geven in je verdriet. We zullen Bart allemaal missen, het duurt lang om dit verlies een plaats te geven. Wat onvergetelijk is: zijn bijdrage aan ons aller vermogen om te relativeren, te kritiseren en vooruit te kijken.

Smetteloos wit pak

ARIE VAN DER VLIS

Toen ik op 21 juni 's morgens het nieuws op Teletekst bekeek en daar het bericht las dat Bart Tromp was overleden, was mijn eerste reactie er één van totaal ongelof. Dit kan niet waar zijn. Vervolgens dringen de feiten tot je door en komt het verdriet. Iemand op wie je zeer gesteld bent, is er niet meer. Daarna kwam boosheid. Boos op de wereld. Boos op Mijn Lieve Heer. Waarom moest dit? Ten slotte ook zorg: hoe gaat het met de familie, met Willemien?

De afgelopen week heb ik me vaak de vraag gesteld waardoor de verhouding tussen Bart en mij werd bepaald. Was het Friesland? Bart werd geboren in Sneek, ik iets eerder in Leeuwarden. De spreekwoordelijke Friese stijfkoppigheid en ook onafhankelijkheid waren ons niet vreemd en schiepen dus een band. Was het de kunst? Zoals bekend hield Bart heel erg veel van klassieke muziek en dan vooral van opera. Ikzelf ben een jazzfanaat. In ieder geval gaf dat aanleiding tot enkele intensieve debatten. Ik denk dat we het er in ieder geval over eens waren dat het creatieve in de mens een van de grote wonderen en mysteries van deze planeet is.

26 Onze relatie is vooral bepaald door het werk in de Adviesraad Internationale Vraagstukken (AIV), die inmiddels zijn tienjarig bestaan heeft gevierd. Natuurlijk was Bart Tromp daarvoor geen onbekende. Zo was het in de krijgsmacht niet onopgemerkt gebleven dat hij als een van

Over de auteur *Arie van der Vlis is generaal buiten dienst, voormalig Chef Defensiestaf en lid van de commissie Vrede en Veiligheid van de Adviesraad Internationale Vraagstukken*

de weinigen aan de linkerkant van het politieke spectrum in het kernwapendebat stelling nam tegen de vredesbeweging en dat hij zich samen met Godfried van Benthem van den Bergh uitsprak tegen nucleaire ontwapening.

In de AIV heb ik Bart leren kennen als iemand met een zeer brede belangstelling en een fenomenaal geheugen. Dat laatste uitte zich vooral in het paraat hebben van anekdotes en citaten, soms over de meest bizarre gebeurtenissen. Het zelf te berde brengen van citaten als Bart in de buurt was, hield grote risico's in, want een correctie had je zo te pakken. De brede belangstelling van Bart uitte zich onder andere in een grote betrokkenheid bij vraagstukken die de internationale veiligheid betroffen. Toen Bart werd gevraagd als voorzitter van de werkgroep over militaire materieelsamenwerking in Europa, keek dan ook niemand verbaasd op. Bart was overigens wel zo slim om een generaal te benoemen tot vice-voorzitter.

Zijn drijfveer bij dit alles was vooral het niet willen accepteren van het onrecht dat helaas steeds op vele plaatsen voorkomt. Dat was een van de gespreksonderwerpen tijdens een diner dat we in 2000 in St. Petersburg genoten. Willemien weet het zich ongetwijfeld nog te herinneren. Verder waren daarbij Leonard Ornstein en Koen Koch. Die avond ging het over alles: Rusland, Europa, de NAVO, Srebrenica, et cetera. Ik zal die gebeurtenis nooit meer vergeten.

Het is al vele malen gezegd, zijn columns waren voor Bart heel belangrijk. Ik zou bijna willen zeggen: voor wie niet. Een van de reizen van de AIV bracht ons naar Londen. 's Avonds aan de

bar bekende Bart dat hij een probleem had. Hij had het erg druk gehad en nog geen tijd weten te vinden voor het schrijven van een column voor *Het Parool*. En die moest de volgende dag wel de deur uit. We hebben toen een aantal opties besproken. De volgende morgen bij het ontbijt schoof Bart een stuk papier onder mijn neus. Inderdaad, de column. Het onderwerp was totaal anders dan wat de avond tevoren aan de orde was geweest.

Bart heeft in de advieswereld een uniek record gevestigd. Hij was lid van de ADA (Adviesraad voor Defensie-aangelegenheden), de AVV (Adviesraad voor Vrede en Veiligheid) en de commissie Vrede en Veiligheid van de Adviesraad Internationale Vraagstukken. In 2006 rekende Bart eens uit dat hij inmiddels een vijftientwintigjarig jubileum had opgebouwd. En hij vond dat de voorzitter van de AIV, Frits Korthals Altes, op de jaarlijkse themadag van de AIV daaraan niet mocht voorbijgaan. Om te voorkomen dat de voorzitter het zou vergeten, verscheen Bart op de bewuste dag in een smetteloos wit pak, dat veel opzien baarde. En inderdaad, Frits Korthals Altes heeft Bart uitbundig geprezen.

Eén eigenschap van Bart wil ik met nadruk noemen: ondanks zijn vermogen te discussiëren op het scherp van de snede was hij gewoon een heel aardige man. Het is eerder gezegd, maar dat is niet erg. Zoals een van de secretarissen van de AIV het uitdrukte: 'Je kan niet boos worden op Bart.' Het verklaart mede waarom Bart in de

AIV zo'n belangrijke plaats innam. In de vele werkgroepsvergaderingen voerde hij soms heel prominent het woord en op andere momenten zei hij weinig. Maar als hij wat zei, moest je heel goed opletten.

De laatste twee werkgroepen gingen over China en over de parlementaire besluitvorming bij de inzet van de krijgsmacht. Dat laatste naar aanleiding van het rapport van de commissie Van Baalen. In de werkgroep zaten drie oud-ministers en het werd al snel duidelijk dat we om een aantal noties van staatsrechtelijke aard niet heen konden. Dat gaf aanleiding tot vele debatten. Bart leidde op het cruciale moment de discussie in de goede richting door vast te stellen dat een te grote betrokkenheid van het parlement tijdens de besluitvorming van de regering het buitengewoon moeilijk zou maken om aan het einde van het proces nog tot een onafhankelijk oordeel te komen. U vindt dit aspect nadrukkelijk terug in het rapport.

De laatste keer dat ik Bart heb gesproken was na de inaugurele rede van Ko Colijn aan de Erasmus Universiteit in Rotterdam. Bart vertelde dat hij op korte termijn naar Uruzgan zou gaan. Hij keek daar heel erg naar uit. Het heeft niet zo mogen zijn. Te vroeg is hij van ons heengegaan. Margo Trappenburg had in haar column in de NRC gelijk: hij had eigenlijk honderd jaar moeten worden.

Ik wens de familie en in het bijzonder Willemien heel veel sterkte toe.

De boot op koers houden

ARENDO JOUSTRA

Bart Tromp hield van puntjes op de i. Zo was het woord globalisering bij hem verboden. Dat moest mondialisering zijn. En hij schreef de naam Fortuyn altijd met een ij, dus met puntjes op de i en de j. Hij had namelijk gelezen dat Fortuyn volgens het bevolkingsregister officieel zo heette. Het gebruik van de opgepimpte artiestennaam toonde volgens Tromp aan wat voor charlatan Fortuyn was.

Mij kon dit niet veel schelen. Maar voor een artikel in *Elsevier* kreeg ik de kwartierstaat, een soort stamboom, van Joop den Uyl onder ogen en ontdekte dat de y in Den Uyl óók met puntjes moest worden geschreven. Dus zei ik tegen Bart, een beetje om hem te plagen: 'Als je consequent bent, moet je Den Uyl ook met puntjes schrijven.'

Dat vond hij blijkbaar te ver gaan. En voortaan schreef hij Fortuyn, net als ieder ander, weer met een Griekse y. Dat is de enige keer dat hij me, impliciet, gelijk heeft gegeven.

28 Bart begon als columnist bij *Elsevier* in september 2001, een week na de aanslagen op de Verenigde Staten, en, niet onbelangrijk, drie weken na het vertrek van Fortuyn als columnist. Fortuyn moest vertrekken omdat hij zich kandideerde voor de Tweede Kamer, zoals Tromp pas bij ons kon beginnen toen de strijd om het voorzitterschap van de PvdA was gestreden en hij de actieve politiek weer had verlaten.

De combinatie *Elsevier* en Tromp lijkt misschien vreemd. Maar we kwamen elkaar steeds tegen in het diplomatieke circuit in Den Haag

Over de auteur Arendo Joustra is hoofdredacteur van *Elsevier*

en zo ontstond een band die meer persoonlijk dan politiek was. In de tuin van de Franse ambassadeur vertelde hij dan een anekdote over president Truman, om vervolgens vast te stellen dat het onzinnig was van de lidstaten van de Europese Unie om zich tegen Haider te keren, de winnaar van de verkiezingen in Oostenrijk — een standpunt dat ook was verwoord door *Elsevier* — waarna hij sprak over Henk Sneevliet, de held van mijn opa.

Tromp was erg geïnteresseerd in China en toen ik onlangs een bezoek bracht aan Sjanghai, wist ik dat ik Bart een plezier kon doen door het huis te zoeken waarin op 23 juli 1921 de Communistische Partij van China was opgericht, in aanwezigheid van diezelfde Sneevliet. Ik vond het huis en in het bijbehorende museum hing niet alleen een portret van Sneevliet, maar bevond zich ook een levensgroot wassen beeld van de Nederlander, uiteraard samen met beelden van de dertien Chinese afgevaardigden, onder wie Mao. Terug in Nederland meldde ik dit aan Bart, die karakteristiek reageerde met: 'Geweldig!'

Een column is een essay met haast. En een column moet aan drie voorwaarden voldoen: een feit bevatten dat niemand kent; urgent zijn; een opinie bevatten die 'anders' is. Gezien deze voorwaarden was Tromp een geboren columnist. Hij deed bovendien het meest denken aan zijn Amerikaanse collega's. De Amerikaanse columnist is inhoudelijk, serieus en analyserend — dit in tegenstelling tot Britse en Nederlandse columnisten, die meer exhibitionistisch zijn: de column als egotrip om de lezers te amuseren.

Bij Tromp kreeg je altijd eerst de analyse en

dan de mening. Daarin lijkt hij op Heldring, die afgelopen woensdag, 27 juni, de Anne Vondelingprijs kreeg voor zijn columns in *NRC Handelsblad* en bij die gelegenheid Bart Tromp prees als 'zijn meerdere'. Het verschil tussen Tromp en Heldring is dat Bart uiteindelijk zijn opinie gaf, waar Heldring het vraagteken hanteert.

Het moet direct worden gezegd, erg geliefd was Bart niet bij veel lezers van *Elsevier*. Hij schreef bij ons uitsluitend over internationale politiek. Voor hem een goed excuus om week in, week uit, jaar in, jaar uit de oorlog in Irak te attaqueren en Bush en Blair te beschuldigen van leugens. Dit tot gruwel van veel lezers. De column van Tromp was voor hen dan ook een goede reden om het blad op te zeggen. Dat de redactie in haar eigen commentaren, week in, week uit, jaar in, jaar uit, Blair en Bush prees als de grote bevrijders van Irak, hielp niet. De ergernis was bij deze lezers blijkbaar groter dan de instemming.

De omloopsnelheid van columnisten bij *Elsevier* is wat minder groot dan die bij het televisieprogramma *Buitenhof*; van afscheid nemen was geen sprake. Niet alleen omdat we in 2001 hadden afgesproken een langdurige relatie aan te gaan, maar vooral omdat de columns van Tromp eigenlijk altijd interessant waren. Je kon zijn mening verwerpen, maar zijn argumenten waren minder gemakkelijk terzijde te schuiven. Hij zette je aan het denken en hij confronteerde je met nieuwe feiten. Zijn stukken waren 'een lust van de geest', zoals Tromp zelf eens Hobbes citeerde.

Natuurlijk, iets van contrair om het contrair zijn, had Bart wel. Maar daar is een heel goede verklaring voor. Bart was een zeiler. En als je zeilt en de boot gaat schuin, dan ga je aan de andere kant hangen. Je biedt tegenwicht om de boot zo veel mogelijk in evenwicht te houden. En, zoals de zeilers onder u weten, je houdt daarmee de boot ook op koers. Hij is dus je medestander, niet je tegenstander.

De boot op koers houden — het is een van de vele redenen waarom we Bart zullen missen. Het collectieve geheugen van een natie wordt vaak beheerd door een enkeling. Zo'n enkeling was Bart Tromp. Tegen modieuze nieuwlichterij, altijd terug naar de fundamenten van de democratie, terug naar Bongers, terug naar de staatsinrichting, terug naar de basisprincipes van de internationale politiek.

Dat bleek bijvoorbeeld weer eens uit een van zijn laatste columns, over de legende van Srebrenica. In nog geen zevenhonderd woorden legt hij, met kennis van alle rapporten, van de hele geschiedenis, nog eens precies uit dat Dutchbat er niet was om de *safe areas* militair te beveiligen.

In een reactie op het overlijden van Bart, liet PvdA-leider Wouter Bos weten Tromp te waarderen als 'eigenzinnig, vlijmscherp en een echte lastpak — maar wel "onze" lastpak'. Dat woord 'ons' is, geloof ik, niet op zijn plaats. Tromp was niet van de Partij van de Arbeid. Tromp was misschien van Willemien en Heleen. Maar Tromp was bovenal van zichzelf. Hij was zijn eigen man. Uniek en onvervangbaar.

Hij had zo ongelooflijk vaak gelijk

PAUL KALMA

Na de klap van Barts overlijden, en het eerste, intense verdriet, begin je te beseffen wat het van dag tot dag betekent. In mijn geval: nooit meer Bart aan de telefoon, of bijpraten achterin de tuin; nooit meer een toevallige ontmoeting in Amsterdam ('partijgenoot', zei hij dan, en tikte even aan zijn hoed); nooit meer een pils én een korenwijn bij de s&d-vergaderingen; nooit meer eten met z'n vieren.

Maar tegelijkertijd groeit ook de bewondering voor wie Bart was en wat hij deed — en de blijdschap dat je hem hebt gekend. Je realiseert je welke enorme talenten hij had, wat een fantasieus gebruik hij ervan gemaakt heeft en vooral: met hoeveel plezier. Dat helpt misschien, enigszins, tegen het verdriet.

ALTIJD REAGEREN

30 Ik heb Bart bijna dertig jaar gekend. Het begon met een brief die ik van hem kreeg, gedateerd 18 december 1977. Daarin reageerde hij op een bespreking die ik van *De samenleving als plichterij* had gemaakt. Kenmerkend voor Bart, want hij reageerde altijd op kritiek. 'Beste Paul, mijn dank voor toezending van je recensie. Je begrijpt dat ik het met lang niet alles wat je schrijft eens ben, en graag beantwoord ik aan je verwachting

Over de auteur Paul Kalma is lid van de Tweede Kamer voor de PvdA en oud-directeur van de Wiardi Beckman Stichting

wat betreft opmerkingen mijnerzijds.' Daarop volgde een uiteenzetting waarom mijn kritiek op onderdelen van het boek toch echt geen hout sneed. En tot slot was er voor de jonge recensent een bemoedigend woord. 'Op blz. 5 blij je een aardig instinct aan de dag te leggen, waar je het over het totalitarisme-debat hebt. In het afgelopen semester heb ik over dat thema een aantal colleges gehouden, die ik in het volgende voortzet en waarin inderdaad de verschillende theorieën onder het mes komen. Met vriendelijke groet, Bart Tromp. St. Jorislaan 36, Eindhoven.'

Ik heb hem de jaren daarop veel beter leren kennen en sindsdien lopen ze zo'n beetje door elkaar heen: mijn genegenheid voor de vriend die hij geworden is (met knallende ruzies zo eens in de acht jaar); mijn bewondering voor zijn wetenschappelijke werk (van de nationale en de internationale politiek tot de geschiedenis van het socialisme; van de sociologische en de politieke theorie tot het 'wereldsysteem', in het voetspoor van de economisch historicus Immanuel Wallerstein); en mijn grote waardering (dankbaarheid zeg ik nu) voor al het werk dat hij voor en binnen de Wiardi Beckman Stichting heeft gedaan. Oprichter en redacteur van het *Jaarboek voor het democratisch socialisme*. Redacteur van s&d. Voorzitter van de werkgroep Partijpolitieke Processen. En dat in alledrie de gevallen gedurende 25 jaar of langer.

Hoe ging dat praktisch in zijn werk? Meestal begon het met een paar anekdotes en historische

achtergronden bij de politieke actualiteit. Dan een gezamenlijke bespreking van de laatste misstap van de partijleiding. En net genoeg tijd over om een mooi nummer of een mooie conferentie in elkaar te zetten. Bart was nooit routineus, zocht steeds de scherpte van het debat op, vaak tot ver over de partijgrenzen heen (zoals bij de werkgroep Partijpolitieke Processen). Zijn instelling was: 'frappez toujours', kritiek nooit onbeantwoord laten. 'Bart,' vroeg ik wel eens, 'moet ik daar nu op reageren?' 'Altijd doen, Paul,' zei hij dan, 'al-tijd re-a-ge-ren.' Wilde hij het laatste woord hebben? Zeker, maar hij had vooral plezier in het debat.

Hij genoot ook van de artikelen en boeken die hij schreef — en van wat hij op het programma had staan. En dan de titels. 'Hoe de wereld in elkaar zit.' Zo heette zijn bundel *Parool*-columns uit 2004. Of zijn voornemen indertijd om zijn discussie met de anti-kruisraketten-beweging te beschrijven, met als kop een uitspraak van een tegenstander: 'Dat zijn maar feiten.' Zelfbewust was hij in dat opzicht, en krachtig in zijn opvattingen. Maar hij lachte ook mee als we hem voor de voeten wierpen dat hij columns begon met zinnen als: 'Zoals ik in 1979 al schreef...' En als we hem beloofden zijn verzameld werk ooit onder die titel te zullen uitgeven.

KLEINE-STAPPEN-SOCIALIST

In de vele lovende artikelen van de afgelopen week viel ook de kwalificatie 'lastpak'. Dat was hij soms ook wel, maar het woord doet hem in twee opzichten niet goed recht. Allereerst: hij was niet zozeer lastig, maar hij had een hoge opvatting van de taak van de intellectueel in het publieke debat. Hij stelde een norm, die door velen niet werd gehaald. Zoals ook de vragen en stellingen die hij opwierp, vaak onbeantwoord bleven. Hij was een voorbeeld en zal dat moeten blijven.

In de tweede plaats: hij had zo ongelooflijk vaak gelijk. Om me tot de sociaal-democratie te beperken: destijds in zijn kritiek op het reëel bestaande socialisme en zijn vergoelickers, later in zijn kritiek op de liberalisering van de sociaal-

democratie. Op het ontbreken van een visie op een georganiseerd, sociaal kapitalisme; op het verwateren van onze cultuurpolitiek. Het was niet Bart die veranderde en die zogenaamd heel links werd, maar het was zijn partij die veranderde. Dat is meer mensen overkomen, ook in onze buurlanden. Bart deed wat dat betreft sterk denken aan de Britse oud-minister en schrijver Roy Hattersley — allebei geweldige schrijvers, zeer belesen en met een hekel aan New Labour.

Bij dat alles was Barts politieke houding er een van de reformist, de kleine-stappen-socialist. Maar dat gecombineerd met twee eigenschappen: enerzijds gematigdheid en persoonlijke zachtmoedigheid; anderzijds een realistische, weinig rooskleurige visie op mens en maatschappij. Dat lijkt me ook de ideale combinatie. Zoals het omgekeerde — een hervormingsstreven dat het van keiharde karakters en een utopische *drive* moet hebben — in bepaalde omstandigheden levensgevaarlijk kan zijn.

Barts werk — op intellectueel en op politiek terrein — moet worden voortgezet. Daar zijn, gezien Barts talenten en hoe hij ze gebruikte, veel mensen voor nodig. Maar het moet en het zal gebeuren.

Daarbij zullen we ons de 'public man' (de geëngageerde wetenschapper en intellectueel) en de 'private man' herinneren — en hoe ze in elkaar overliepen. Niet dat Bart er ook maar over piekerde om al het persoonlijke tot politiek te reduceren. Maar persoon en publieke zaak waren bij hem wel op een vanzelfsprekende manier met elkaar verbonden. Bijvoorbeeld in zijn hartstocht voor klassieke opera's, met hun onmiskenbaar politieke kanten. Of in zijn deelname, met Willemien, aan de debatten op de Gentse Zomerfeesten, twaalf jaar lang. Organisator Eric Goeman schreef voor de Vlaamse pers een In Memoriam onder de kop: *No more margaritas*.

En neem zijn motivering, lang geleden, om aan de universiteit te gaan werken. 'Dan kan ik', aldus de wetenschapper met een ongekende belesenheid en een ongekende productiviteit, 'tenminste 's middags naar de film.' Ook dat was Bart Tromp.

The epitome of a public intellectual

IMMANUEL WALLERSTEIN

I first met Bart Tromp in 1975. He came down to Paris, where I was at the time, to interview me on behalf of a Dutch newspaper about my then new book, *The Modern World-System*. We had an extensive and fruitful discussion about what I was calling world-systems analysis. This was the beginning of a long and rewarding friendship. Later he invited me to Leiden in 1997 to give the Daalder Lecture. And in 2002, we were together in residence at NIAS in Wassenaar.

He was a person of many sides. He was a first-rate political scientist. He was a sophisticated appreciator of high culture, and particularly of his beloved opera. But above all, for me at least, he was the epitome of a public intellectual. He was long active in the PvdA. And he brought to that

activity not only all of his scientific knowledge, but also his very active concern with the difficulties and dilemmas of European social-democracy of the last thirty years. His ability to move comfortably and usefully between the spheres of university and public life served as an example and a model for all of us.

He never seemed to lose hope in the possibilities of a better world even when he was expressing a Gramscian pessimism of the intellect. At this moment, when so much is falling apart, we can ill afford to lose his prudent insight, his perceptive analyses, but most of all his warm political encouragement. We can honor best his memory by trying to emulate his approach to how an intellectual should function in our world.

Over de auteur Immanuel Wallerstein is emeritus
hoogleraar sociologie en als onderzoeker verbonden
aan Yale University

Altijd verantwoordelijkheid nemen

ROBBERT BARUCH

De Talmoed (Gittin 55b-56a) vertelt het verhaal over Kamtza en Bar Kamtza. Een rijke man geeft een feestmaal. Zijn knecht nodigt per ongeluk in plaats van de bevriende Kamtza, de vijand Bar Kamtza uit. Bar Kamtza verschijnt, blij, omdat hij denkt dat het weer goed is tussen hem en de rijke man. Deze wil hem echter niet onder zijn gasten hebben. Omdat Bar Kamtza al aan tafel zit, wil hij niet vertrekken. Hij biedt aan zijn eigen maaltijd te betalen, maar de gastheer wil er niets van weten. Dan biedt Bar Kamtza aan om de helft van het feest te betalen, maar ook daar wil de man niets van weten. Zelfs het aanbod om het hele feest te betalen wordt afgeslagen, en de rijke man laat Bar Kamtza met geweld van tafel verwijderen. Het ergste van het verhaal is dat de machtigen en geleerden van die tijd aan tafel zaten, het zagen en zich er niet tegen uitspraken. Bar Kamtza zag dat, en ging ervan uit dat ze het met het gebeuren eens waren. Dit leidde tot de vernietiging van de Tempel.

Op mijn computer bevinden zich niet veel herinneringen aan Bart. Wij belden — en dan vooral op zaterdagavond, om na te gaan of onze als wekelijks bedoelde squashafpraak van de volgende ochtend, 9 uur, zou doorgaan. ‘Partijgenoot!’ ‘Ah! Partijgenoot! Durf je het aan, morgen?’

Over de auteur Robbert Baruch is voor de PvdA
Dagelijks Bestuurder van de deelgemeente Feijenoord
in Rotterdam

De kiem voor onze vriendschap werd gelegd in 1989. In dat jaar volgde ik als eerstejaars politicologie en bestuurskunde colleges bij Bart. Wij, studenten Pol I of II, noemden hem Cowboy Bart. Zijn colleges waren uitstekend. Later vertelde hij me wel eens dat zijn geheim voor een goed college van McCarthy kwam: ‘First, I tell ’em what I’m gonna tell ’em. Then, I tell ’em. Then, I tell ’em what I’ve told ’em.’ Nadat mijn toenmalige mentrix mij had geadviseerd op te houden met mijn studie (ik had ruzie gekregen met een docent, die, naar later bleek, een relatie met haar had), zocht ik een nieuwe studiebegeleider en dat werd Bart. Inmiddels woonde ik in Den Haag. Regelmatig gaf ik hem een lift naar Leiden in mijn gouden Opel Kadett. Ik volgde een aantal vakken bij hem en het klikte tussen ons. We spraken over kunst, *De Waarheid* (de krant waarvan Bart complete jaargangen op zijn kantoor had liggen en waar ik in heb leren lezen), opera en consequent politiek bedrijven.

Mijn afstudeerscriptie over Vondels *Palamedes* en de zeventiende-eeuwse politieke filosofie schreef ik bij Bart en bij Andreas Kinneging. Mijn scriptie was gebaseerd op methoden en ideeën van Leo Strauss. Enige tijd na mijn afstuderen wilde ik op (beter gezegd: mét) Strauss promoveren. Bart was geen grote fan van Strauss — op zijn boek over Hobbes na — maar hij kon hem wel goed nadoen: ‘Look; it is not ritten zere, and zat is exektly why it is ritten zere!’ Om Strauss beter te begrijpen raadde Bart mij

33

aan om Pirsigs *Zen and the art of motorcycle maintenance* te lezen. Daar kwam Strauss in voor. Om Pirsig beter te begrijpen moest ik motor leren rijden, en zoals veel slimme mensen weten zijn motorrijden en promotie-onderzoek doen twee activiteiten die elkaar vaak uitsluiten. Aangezien Bart mijn promotor (no pun intended) heette te zijn, hadden we een excuus om wekelijks op zondag een visje te gaan eten bij Simonis in Scheveningen. Later werden deze zondagse activiteiten gezonder en gingen we het luie zweet eruit squashen. In squash leer je mensen kennen. Bart speelde om te winnen.

Bart gaf zijn studenten in overweging lid te worden van een politieke partij. Het is immers goed voor studenten politicologie om de politieke praktijk te leren kennen. Ik was al lid geweest van een politieke partij, maar die bestond niet meer. Zo werd ik lid van de Partij van de Arbeid. Ik had een aantal teleurstellende ervaringen op lokale partijbijeenkomsten en werd niet erg actief. Het waren de dagen van de Paarse kabinetten. De kritiek op de Partij van de Arbeid in die tijd was dat de partij zich wel heel erg op sleeptouw liet nemen door de andere partijen en nauwelijks meer herkenbaar was. Daar probeerden de toenmalige partijbesturen wat aan te doen door te ‘vernieuwen’. Het bereik van de partij moest vergroot worden door interessante nieuwtjes op een vooruitstrevende manier aan de man te brengen. De herkenbaarheid moest omhoog door jonge, fris ogende mensen in het nieuws te krijgen en door ervoor te zorgen dat uit alle geledingen van de maatschappij mensen in vertegenwoordigende lichamen terecht kwamen. Het kandideren in sudokuvorm werd uitgevonden: mannetje-vrouw-tje-mannetje-vrouw-tje, alle regio’s, etnische afkomsten en seksuele voorkeuren — en vervolgens kijken of de woordvoerderschappen ondergebracht konden worden. Van consistentie of fatsoenlijke politieke discussie was te weinig sprake en er kwamen ook mensen op posten terecht waar ervaring voor nodig was die zij ontbeerden. Mensen als Bart vonden het verschrikkelijk dat met de twee hoofddoelstellingen van een politieke

partij (behoorlijke mensen op vertegenwoordigende posities terecht laten komen en een interessant en relevant programma leveren) zo onzorgvuldig werd omgesprongen.

Toen het begin 2001 duidelijk werd dat Sharon Dijksma kandidaat-partijvoorzitter was, vond hij dat dan ook geen goed idee. Bart stelde zich kandidaat voor het voorzitterschap. Arie de Jong, Willem Minderhout en ik vormden het campagne-team. Natuurlijk wilde Bart helemaal geen voorzitter worden. Hij zag zijn kandidatuur vooral als een middel om een aantal zaken aan de kaak te stellen. Het was een enorm leuke tijd: ik reed Bart door heel Nederland om hem in zaaltjes en bij media-optredens te krijgen. Van Barend en Van Dorp (waarvan ik tot dan toe dacht dat het een programma was dat over voetbal ging) tot Buitenhof en een optreden bij Theo van Gogh, die aan het eind van het interview zei dat hij hoopte dat Bart het zou worden. Een keer in de trein kwam Bart er tot zijn ontzetting achter dat ik een aantal boeken die volgens hem ieder ontwikkeld mens gelezen zou moeten hebben (onder andere van Stendhal, Waugh en Nabokov) niet had gelezen. Zo zou ik natuurlijk al helemaal nooit lid kunnen worden van zijn werkgroep Partijpolitieke Processen!

Ruzies grepen Bart aan. Hij had een sterk rechtvaardigheidsgevoel. De periode van het afscheid van Leiden was emotioneel. Niet alleen vanwege hetgeen hem door de technocraten werd aangedaan, maar vooral doordat er velen omheen stonden en niets deden. De funeste werking van de technocratie zonder geweten of verantwoordelijkheid maakte hem vaker boos. Woedend was hij op minister Verdonk die bij de affaire rond het paspoort van Ayaan Hirsi Ali, in 2006, zei dat ze ‘nu eenmaal de wet moest uitvoeren’.

Hoewel Bart vond dat een publiek debat publiek gevoerd moest worden, was hij er de man niet naar om zich zomaar publiekelijk in alle discussies te mengen. In een getergde mail over een internetfilmje met ‘Wouters Angels’ schreef hij in 2006 aan de toenmalige voorzitter van de Tweede-Kamerfractie: ‘Mijn bedrage aan de PvdA-campagne (...), bestaat eruit, dat ik alle verzoeken

Robbert Baruch *Altijd verantwoordelijkheid nemen*

van radio en tv om mijn licht over die campagne te laten schijnen afwijs.' De deskundigen die over elkaar buitelden om het verlies van de PvdA bij verschillende verkiezingen te verklaren, waren hem een gruwel. Vooral als het uitvoerders waren die zich met de inhoud bemoeiden. Want je moet wel een beetje verstand van iets hebben, voordat je erover kan meepraten.

De juiste man op de juiste plaats, consistentie in beleid, bestuurlijke afweging bij de uit-

voering. Altijd: verantwoordelijkheid nemen. Gelukkig zijn die ideeën niet alleen aan hem voorbehouden.

Een van zijn laatste mails aan mij heeft als onderwerp 'morgen niet'. De laatste keer dat we squashten, tien dagen voor zijn dood, won hij alle sets.

Katholiek in ruste, kandidaat-voorzitter in ruste, partijgenoot: rust zacht.

Samen optrekken

ARIE DE JONG

Toen ik Bart Tromp rond 1975 leerde kennen, woonde hij nog in Eindhoven. Hij werkte daar als universitair medewerker op het gebied van de 'sociologie van de gebouwde omgeving' en hij was voorzitter van de plaatselijke afdeling van de PvdA. We werden vrienden toen we allebei deel uitmaakten van de commissie Meerjarenramingen en Partijorganisatie, in het leven gekomen omdat de PvdA als vereniging twee grote problemen had: haar financiële positie was zwak en de partijorganisatie zat verstopt. Let wel, we spreken over de jaren zeventig van de vorige eeuw. In die commissie zaten interessante mensen: Roel in 't Veld trad op als voorzitter, Saskia Stuiveling en Henk Molleman maakten er deel van uit. Ook partijvoorzitter Ien van den Heuvel en de partijsecretaris Gerard Heyne den Bak waren lid. Met hen verkeerde Bart al snel op voet van oorlog.

In die tijd schreef Bart een beroemd geworden artikel in *Socialisme & Democratie* ('Socialisme, Organisatie en Democratie', 1976), waarin hij de gebreken in de partijorganisatie van de PvdA overtuigend blootlegde. In het bijzonder de idee van een 'actiepartij' maakte hij met de grond gelijk, omdat die in aanvaring kwam met het parlementaire karakter van de PvdA.

Het jaar 1977 was een keerpunt voor de PvdA. Noch daarvoor, noch daarna boekte de PvdA een

Over de auteur Arie de Jong was lid van de Tweede Kamer voor de PvdA. Hij is voorzitter van het partijgewest Zuid-Holland. Samen met Bart Tromp vormde hij vanaf 1980 het presidium van de werkgroep Partijpolitieke Processen.

dergelijk succes bij Tweede-Kamerverkiezing: 53 zetels. Het was verbijsterend hoe die positie werd verspeeld in een formatieproces van bijna een half jaar. Een vanzelfsprekend lijkende samenwerking met het CDA in een tweede kabinet-Den Uyl was onmogelijk geworden, onder meer door de arrogantie van de macht binnen de PvdA. Na die mislukte formatie — althans, mislukt voor de PvdA — kwamen vlak voor kerst een stuk of acht mensen bij elkaar in de huiskamer van Wouter Gortzak, die directeur was van de Wiardi Beckman Stichting. Sommigen overwogen om hun partijlidmaatschap op te zeggen. Bart zag daar niets in en verleidde de aanwezigen ertoe om als informele gespreksgroep door te gaan en te kijken of we kans zouden zien om de houding en de koers van de PvdA te verleggen.

Na enkele bijeenkomsten die door Bart waren geannonceerd, bleek dat hij niet tegelijkertijd voorzitter en secretaris kon zijn. Vanaf dat moment wierpen we (Bart en ik) ons op als 'presidium' van de 'werkgroep Partijpolitieke Processen', die we lieten koppelen aan de Wiardi Beckman Stichting. Een 'geheim genootschap' was geboren. Samen organiseerden we ongeveer tweehonderd bijeenkomsten en een stuk of drie conferenties. Voortdurend vroegen we ons af welke vraagstukken aangesneden moesten worden, wie daar het beste een verhaal over kon houden (vaak werden die verhalen daarna gepubliceerd), maar ook wie lid moesten zijn van de werkgroep en wie eraan toe was op te hoepelen. De werkgroep was een vrijplaats waar Bart erg van hield: een forum voor open debat, waar mensen elkaar veilig konden bevragen en

daarbij hun ideeën, opvattingen en ergernissen konden uiten.

Af en toe vond Bart het tijd om zelf uit te pakken, dan zette hij bijvoorbeeld uiteen waarom de plebiscitaire democratie strijdig was met de Nederlandse parlementaire cultuur of haar in ieder geval weinig te bieden had, wat de vernieuwingen in de PvdA voorstelden, wat de zin is van verkiezingsprogramma's, wat de betekenis was van paarse samenwerking. Of hij sprak over de neergang van politieke partijen, over cultuurpolitiek, of over de Nederlandse politiek die sinds het optreden van Fortuyn in permanente verwarring leek te zijn.

Bart en ik hebben vaak elkaars artikelen becommentarieerd, waarbij ik werd geconfronteerd met iemand die altijd te veel hooi op zijn vork nam, maar tegelijkertijd kans zag om buitengewoon gedegen inhoudelijke en redactionele adviezen te geven waarvan een artikel veel beter werd. Slechts een enkele keer schreven we samen een artikel. Het beste staat mij een stuk uit 1980 bij. In die tijd was de PvdA om te regeren altijd aangewezen op het CDA (en zijn confessionele voorgangers). Wij schreven een gedegen artikel, waarin we aantoonde dat deze houding strategisch en inhoudelijk ineffectief was. De PvdA zou in onze ogen evenzogoed met de VVD kunnen regeren. Hoewel we instemmende reacties kregen, zou het nog tot 1994 duren voordat de PvdA — mede dankzij D66 — uit de 'anti-VVD-kramp' kwam.

INTELLECTUELE VRIJHEID

Bart liet twee maal blijken politieke ambities te hebben. De eerste keer was begin jaren tachtig. In die tijd werden de PvdA-kandidatenlijsten voor de Tweede en Eerste Kamer nog door elk gewest apart gemaakt. Het was ook de tijd van de 'partijbaronnen'. Bart woonde nog in Eindhoven en wilde wel in de Eerste Kamer voor Brabant-Oost. Vermoedelijk had dat gewest de zeggenschap over één zetel. Bart werd het niet, want hij was, zo zei men — en we hebben daar nog vaak om gelachen — 'geen exponent van de

achterban'. In zijn plaats werd het een ander, van wie wij niet konden beoordelen of die dan wel een dergelijke exponent was. Maar Bart vond het wel jammer.

De tweede keer was bij de voorzittersverkiezing van 2001. Er moest een opvolger komen voor Marijke van Hees, die door haar bestuur was gemangeld. Het leek erop dat de partijtop met Sharon Dijksma een soort machtsgreep wilde plegen. Bart wierp zich ook op als kandidaat en vroeg mij om zijn adviseur te worden. Ik zei hem dat ik daartoe bereid was, onder voorwaarde dat hij zich op een strategisch moment vóór de verkiezing zou terugtrekken. Ik sprak de opvatting uit dat Bart eigenlijk niet geschikt was als partijvoorzitter. Waarop Bart zei: 'Dat weet ik ook wel. Maar ik wil een platform hebben om mijn ideeën over de partij te verkondigen. En ik zal ze lang in spanning laten!' Het liep erop uit, dat Bart zich de avond vóór het congres waar de partijvoorzitter moest worden gekozen, terugtrok ten gunste van Ruud Koole.

In de PvdA was hij vooral een intellectuele criticaster. Overtuigd van zijn onwrikbaar gelijk, had hij er plezier in om ego's door te prikken, inconsistenties bloot te leggen, charlatanerie aan de kaak te stellen. Daar maakte hij niet altijd vrienden mee. Soms kreeg je de indruk dat hij meer werd geduld dan gewaardeerd. Vooral mensen aan de top met een geringe diepgang moesten het ontgelden. Ik riep Bart dan wel eens toe: 'Maar wat moeten ze dan?' Maar veel waardering voor opportunisme en het voldoen aan beeldvorming kon Bart niet opbrengen. De weerstand tegen zijn optreden leidde er eind jaren tachtig toe, dat toen het logisch was dat hij een advies zou schrijven over het politieke landschap in Nederland (ten behoeve van de commissie Strategie), dat aan mij werd gevraagd. Daar kwamen we natuurlijk ook wel uit.

Bart was iemand die intellectuele vrijheid nodig had. Daarom was hij zijn hele loopbaan verbonden aan universiteiten en wetenschappelijke instituten. Maar in de loop van de jaren veranderde het karakter van de universiteit. Van een intellectuele broedplaats, werd ze een

productiebedrijf waar je op een voorgeschreven wijze onderwijs moet geven en artikelen moet produceren. In een recente boekbespreking (*Vrij Nederland*, 23 juni 2007 — dus gepubliceerd na zijn overlijden) schreef Bart over Jacques van Doorn: ‘Van Doorn verliet de academie precies op tijd. Er is geen sprake van dat hij zou hebben gepast in het huidige regime van geestloze prestatiedrift op de vierkante centimeter.’ Voor mijn gevoel ging dit citaat ook over Bart zelf en zijn teleurstelling in de houding van de Leidse academische bestuurders toen ze hem er met succes uit probeerden te werken. Bart voelde zich ver-raden, al zag hij kans heel behoorlijke afspraken te maken waardoor hij zijn intellectuele vrijheid weer helemaal terughad.

Bart is veel te vroeg gestorven, hij was pas 62 en vol van plannen en ideeën. Dolgraag had ik nog van alles met hem ondernomen, ik had hem nog zo graag willen pesten met sommige van zijn opvattingen, ook als ik het ermee eens was. Ik mis hem zeer.

BART AAN HET WOORD

Ik sluit af met enkele citaten van Bart uit bijeenkomsten van de werkgroep Partijpolitieke Processen. Dat is bijzonder, want zonder toestemming van het presidium mag uit de verslagen van de werkgroep niet geciteerd worden. Deze ene keer heb ik mijzelf daartoe toestemming gegeven, om Bart nog eenmaal aan het woord te laten. Er is als het ware sprake van een gemeenschappelijke tekst: Bart sprak, ik notuleerde.

38 Allereerst volgt hier een aantal fraaie citaten uit bijeenkomsten waarbij Bart een inleiding hield. Daarna presenteer ik het verslag van zijn betoog over ‘hoe de Nederlandse politieke elite en de pers de kluts kwijt zijn’, uit december 2006 — integraal, niet alleen omdat dit verhaal een mooi voorbeeld is van de wijze waarop Bart de politiek analyseerde, maar ook omdat het tot een publicatie van deze gedachten niet meer is gekomen.

‘Zodoende is de partijorganisatie nog steeds niet aangepast en zijn vele van de problemen die in

de zeventiger jaren zijn ontstaan gebeven. Ten tweede hebben we problemen gekregen met onze grootste pretentie, namelijk dat de PvdA zich richt op een rechtvaardige verdelingspolitiek. Dit heeft er onder meer mee te maken dat het de partij niet gelukt is om te gaan met de belangengroependemocratie, die overigens mede tot stand is gekomen door het eigen opereren. Alles bijeen ontbreekt een samenhangend en algemeen aanvaard verhaal over het wat en het hoe van sociaal-democratische politiek. Daarin ligt een hoofdoorzaak van een afnemende aanhang, waarvan bovendien een deel niet te motiveren is om als vanzelfsprekend naar de stembus te gaan.’ (1982: problemen der sociaal-democratie)

‘De vier centrale taken van politieke partijen worden uitgehold. Sterke belangengroepen en steekproefonderzoek staan voor articulatie van belangen en ideeën. De programmatische functie wordt ondergraven door het uit de tijd raken van de centrale beginselen van de politieke hoofdstromen en door verkokering binnen partijen, waardoor met onsamenhangende gedetailleerde programma’s wordt gewerkt. Ook de klassieke mobilisatie wordt uitgehold door de overaandacht voor bereik via de media (televisiedebatten etc.). Omdat het monopolie van de selectie van politici en bestuurders hiermee onevenwichtig wordt geaccentueerd, richt de partijcultuur zich daar geheel op.’ (1988: de neergang van politieke partijen)

‘De rapporten om tot vernieuwing te komen zijn sterk gepreoccupeerd door regeringsmacht in plaats van ideeën. Daarbij mist de PvdA *corporate identity* en de vernieuwingsdiscussie heeft zo’n identiteit niet opgeleverd. Zo is er ook geen goede en afgeronde discussie gevoerd over het rapport van Paul Kalma over de positie van de staat. En over diens stelling dat de aandacht moet verschuiven naar beheer in plaats van verandering. Meeregeren, uit angst, is daarmee een oplossing geworden voor alle problemen. We moeten nu echt deelnemen aan het lands-

bestuur en pas in die positie heeft de partij de ruimte voor vernieuwing. Voorlopig is de vernieuwing echter “gestold” en naar Barts inzicht zal het toetreden tot een kabinet dit beeld bestendigen.’ (1989: de gestolde vernieuwing)

‘Eigenlijk was er maar één missie: de PvdA moet in het kabinet, dan zul je eens wat zien en komt het allemaal wel goed. Maar na twee jaar in het kabinet, vraag je je af: op welke grondslag zou men het *plan Simons* bedacht hebben? (...) Het partijbestuur stelde wederom een commissie in, onder voorzitterschap van Van Kemenade, maar je zou je mogen afvragen of het partijbestuur deze discussie niet geheel op eigen kracht had behoren te trekken. (...) Als ontboezeming wil Bart wel kwijt dat het de vreemdste commissie is die hij in twintig jaar heeft meegemaakt. (...) Het congres van maart wordt een merkwaardig congres. De gang van zaken rond de commissie-Van Kemenade was vreemd: de commissie kwam met aanbevelingen die niet volledig door een commissiemeerderheid werden onderschreven; daarop volgde een standpunt van het partijbestuur dat zonder argumentatie weer afweek van het commissieadvies en dat reeds bij oppervlakkige bestudering blijkt te rammelen.’ (1991: vernieuwing van de PvdA)

‘Behalve als de regering berust op één partij, is het zeker dat een programma nooit wordt uitgevoerd. De opstellers weten dit. Programma’s zijn dan bedoeld om te overtuigen, in verschillende fasen en naar verschillende doelgroepen. Eerst is er de interne functie om de eigen aanhang te motiveren en op dezelfde lijn te krijgen, daarna komt pas de kiezer. Omdat zeker het laatste een fictie is (het programma bereikt nog niet één procent van het electoraat), is het essentieel hoe de pers de inhoud doorgeeft. Daarom is de presentatie aan de pers heel belangrijk. De eerste indruk, dus nog van het concept, is daarbij onverslaanbaar. Want ook de pers (her)leest niet. Of dit ook zo was, toen programma’s nog heel kort waren, weet Bart niet. Maar sinds de toegenomen dikte, lijkt dit een onvermijdelijke

gang van zaken. Dan komt het gebruik in een derde fase, bij coalitieonderhandelingen. Dit vergt dat het programma onderhandelbaar is (zit er wisselgeld in en zijn er compromissen te sluiten?). Zodoende heeft een programma drie fasen met verschillende doelgroepen en deels tegenstrijdige doelen.’ (1993: de betekenis van verkiezingsprogramma’s)

‘Bart meent dat niet zozeer sprake is van een paarse coalitie, maar van een liberaal-kapitalistisch kabinet dat het marktverhaal uit de kabinetten onder leiding van Lubbers verscherpt doorzet en dat de overheidsfinanciën laat bepalen door bureaucratische abstracties in plaats van ideologisch-programmatische denkbeelden. En de PvdA is vervallen tot de lijst-Kok.’ (1995: een jaar Paars en hoe nu verder)

‘Bart houdt eerst de verwachting tegen het licht dat het ontbreken van confessionelen in het kabinet het mogelijk zou maken allerlei ethische kwesties goed te regelen. Naar zijn inzicht is dit in de afgelopen drieënehalf jaar helemaal geen zaak geweest.

(...) De volgende verwachting was die van een andere politieke stijl. Dit zou zich vooral moeten uiten in de verhouding tussen het kabinet en de volksvertegenwoordiging, en de mate waarin democratisering bereikt zou worden via hervormingsvoorstellen. In de verhouding tussen kabinet en volksvertegenwoordiging is er niet zoveel veranderd ten opzichte van vroeger; hooguit zou je kunnen stellen dat thans de regeringsfracties door het kabinet worden gecontroleerd (en dat kon toch niet de bedoeling zijn?). De laatste uitwassen van de staatsrechtelijke vernieuwing lijken nu gesmoord te zijn; wellicht komt er nog een correctief referendum met hoge realisatiedrempels. Daarentegen is de noodzakelijk geachte bestuurlijke reorganisatie kapot gepraat, zijn de oplossingen van tafel geveegd, maar is niet de geringste creatieve vooruitgang geboekt.

De derde verwachting betrof, dat de stroperigheid van de politieke besluitvorming zou worden bestreden, dat de bezem er eens door zou gaan.

Bart ziet hierbij twee ontwikkelingen. In de eerste plaats is het poldermodel “ontdekt”, maar dat is eerder de bevestiging van de zo stroperige consensusedemocratie. Hij neemt zelfs een herwaardering waar van het regeringssysteem van de Republiek in de zeventiende en achttiende eeuw en haalt aan dat de uitdrukking “op zijn elf en dertigst” te maken had met de besluitvorming in het vroegere Friesland, waar de elf steden en dertig grietenijen eerst tot overeenstemming moesten komen voordat een beslissing kon worden genomen. (...) Afsluitend typeert Bart de politieke stijl van het kabinet als volslagen technocratisch. Beslissingen worden gedefinieerd als het domein van specialisten, waarover de bevolking niet kan oordelen. Gaandeweg is de idee vervaagd, dat in de parlementaire democratie de vertegenwoordigers een inhoudelijk mandaat hebben, op grond van samenhangende programma’s waarover verantwoording kan worden afgelegd; de politici menen echter te beschikken over een volledig en vrij mandaat, op machtsvorming georiënteerd.’ (1998: evaluatie van het — eerste — paarse kabinet)

40 ‘Al met al acht Bart “Derde Weg” een ongelukkige term, die uit niet veel meer te verklaren valt dan de wens een gemakkelijk etiket te plakken op liberaal-sociale ideeën. Een verdere verdieping op de inhoud van het gedachtegoed van de Derde Weg is te vinden in het pamflet voor de Europese verkiezingen, ondertekend door Blair en Schröder (en opmerkelijkwijds dus niet door bv. Jospin en Kok). Ook zijn er nog wat andere geschriften, zoals van Tony Giddens, door hem getypeerd als een “theoretisch socioloog die boeken schrijft aan de hand van wat anderen hebben geschreven”.

Al met al acht Bart de relatie van dit soort geschriften met feitelijke politiek twijfelachtig. Hij kan zich niet aan de indruk onttrekken, dat de politiek-inhoudelijke betekenis wordt overschaduwd door het gewenste publicitaire effect. Lees bijvoorbeeld het pamflet van Blair en Schröder nauwkeurig; niet alleen is het dan moeilijk om het onderscheid te ontdekken met de neoliberalen,

maar pijnlijk is hetgeen ontbreekt in het verhaal. Er is geen analyse van de economische machtsverhoudingen en het politieke antwoord daarop. Er is geen analyse van het functioneren van de democratie en evenmin zijn er opvattingen over de wijze waarop het openbaar bestuur moet functioneren. En dit zijn toch twee onderwerpen die in opvattingen over een nieuwe sociaaldemocratische politiek niet mogen ontbreken!’ (1999: de Derde Weg)

‘Bart had verwacht rond deze tijd [december 2006, AdJ] een hoofdstuk te hebben geschreven voor een boek waarin hij de balans van de afgelopen vijf jaar Nederlandse politiek zou opmaken. Met dat stuk als basis had hij de werkgroep willen uitdagen. Maar hij heeft het erg druk gehad en zodoende staan slechts de contouren van het nog te schrijven hoofdstuk in de steigers. Noodgedwongen kiest Bart ervoor om zijn voorlopige denkbeelden te presenteren en de discussie in de werkgroep te benutten om er een meer gedegen stuk van te maken. Zijn inleiding is gebaseerd op twee met elkaar samenhangende stellingen:

1. Sinds 2002 zijn de Nederlandse politieke elite en de media de kluts kwijt.
2. Dat heeft alles te maken met de misvattingen over wat er zich in 2002 in de Nederlandse politiek afspeelde.

In de reeks van interpretaties van “2002” wordt de kroon gespannen door een psychoanalytische benadering over de behoefte in Nederland aan Pim Fortuyn, welke door psychiaters overigens onzinnig wordt gevonden. De rest bestaat uit populaire toepassingen van de relatieve deprivatietheorie, als dat er van alles mis is in Nederland en dat het wachten was op het ogenblik dat dit “tot uitbarsting” zou komen, en met Pim Fortuyn was het zover. Op deze gedachtegang bestaan talrijke varianten, waarbij die van Gerard van Westerloo een interessante is, omdat die al bijna een kwart eeuw dergelijke stukken schrijft. Zijn stuk over de gefrustreerde trambestuurders, waarmee zijn boek *Niet praten met de bestuurder* (2005) opent, dateert van 1980. Het vervelende

van al deze verklaringen is, dat ze allemaal achteraf zijn geschreven; het zou overtuigender zijn als iemand er vooraf mee was gekomen. En zo moeilijk zou dat toch niet geweest zijn: Pim Fortuyn liet al begin jaren negentig publiekelijk weten premier van Nederland te willen worden en zijn boeken verschenen al jaren voor 2002, maar helemaal niemand nam dat serieus. Het zijn daarom verklaringen van niets.

Het is goed te bedenken dat er in elke samenleving altijd ongenoegen is, overigens van uiteenlopende aard en onderling tegenstrijdig. Jouke de Vries heeft daarvan goede voorbeelden gegeven in zijn boek *Een onderbroken evenwicht in de Nederlandse politiek. Paars II en de revolutie van Fortuyn*. Zulke ongenoegens kunnen politiek manifest gemaakt worden, er moet een stem aan gegeven worden. Een goed voorbeeld daarvan was de campagne van het IKV tegen de kernwapens. Het ongenoegen over de dreiging van een kernoorlog werd door het IKV manifest gemaakt, toen er plannen kwamen om nieuwe raketten, de zogenaamde kruisraketten, te plaatsen. Mient Jan Faber, uitvoerend secretaris van het IKV, personifieerde het ongenoegen, gaf een stem aan de weerstand. Al tientallen jaren waren er kernwapens aanwezig in Nederland en veel discussie gaf dat niet. Het IKV organiseerde, samen met Pax Christi, een tegenbeweging en die was buitengewoon succesvol: Nederland heeft nimmer zulke omvangrijke demonstraties gezien.

Een belangrijk punt bij het manifest kunnen maken van “maatschappelijk ongenoegen” is de context waarbinnen dat ongenoegen wordt geplaatst. Juist die context is over het algemeen verwaarloosd of onderschat.

Dit laatste punt wil Bart toepassen op de “gebeurtenissen van 2002”. Dan ziet hij twee structurele factoren: ten eerste het optreden van de paarse kabinetten, waarbij de samenwerking van de tegenpolen PvdA en vvd ervoor zorgde dat ideologische scheidslijnen verwaterden; ten tweede een voortdurend voortgezet beleid waarbij de “verworvenheden van de verzorgingsstaat” ter discussie werden gesteld en

waarbij het niet uitmaakte of het ging om de kabinetten-Lubbers I en II (CDA-VVD), Lubbers III (CDA-PvdA) of Kok I en II (PvdA-VVD, aangevuld met D66), met als gevolg dat het CDA gedurende acht jaar in de oppositie ook geen verhaal had ten opzichte van de beide paarse kabinetten. Maar vooral de samenwerking van PvdA en vvd veroorzaakte het idee dat meningsverschillen in de Nederlandse politiek konden worden opgelost met een zakelijke, zo niet technocratische aanpak. Waarbij het curieus is, dat daarbij vaak wordt gesproken over het optreden van de *BV Nederland*, een *besloten* vennootschap.

Bart wil graag nog wat dieper ingaan op de noodzaak dat er een voor de kiezers duidelijk onderscheid is tussen politieke stromingen. Hij grijpt daarbij terug op het boek van Schattschneider uit 1960, *The Semi-Sovereign People*, waarin deze betoogt dat democratische politiek vergt dat de kiezers zich fundamenteel kunnen onderscheiden in hun keuze voor een politieke partij of leider. In Nederland gold dat tot het begin van de twintigste eeuw voor de these en anti-thesen, later ontstond een duidelijke links-rechts-tegenstelling op sociaal-economisch gebied. Het maakt, volgens Schattschneider, niet uit of het gaat om maatschappelijke tegenstellingen die door politieke richtingen worden opgepikt, of dat politieke partijen tegenstellingen construeren, als ze er maar zijn.

Kijk je naar de laatste twintig tot dertig jaar, dan wordt de maatschappelijke ontwikkeling sterk bepaald door mondialisering en globalisering. Die uit zich op allerlei manieren: het globaliseren van de markt voor ondernemers, migratiestromen, de informatiehuishouding (internet), de ontwikkeling van het toerisme, milieuvraagstukken. In de jaren tachtig zie je in vrijwel alle westerse landen dat politieke bewegingen zich gaan verzetten tegen deze globalisering of onderdelen daarvan. Burgers die hard moeten werken voor hun bestaan, voelen zich bedreigd: hun werk kan worden doorgeschoven naar lagelonenlanden, buitenlanders die zich vestigen in Nederland maken naar hun gevoel de spoeling dun bij allerlei voorzieningen en in

het sociale stelsel. In Nederland is aanvankelijk door de politiek lauwwaarderend op deze ontwikkeling. De Centruumpartij, later de Centrum Democraten, werd te extreem gevonden, en de SP had eerst ook niet veel aanhang.

Dan zijn er wat toevallige factoren. Medio 2001 is het duidelijk dat de paarse samenwerking op zijn eind loopt (zowel vanuit de PvdA als vanuit de VVD wordt gemeld dat het mooi is geweest), maar men vertelt niet wat men dan vervolgens wil gaan ondernemen. Frits Bolkestein en Wim Kok stoppen als leiders van hun partij. Hoewel ze een verschillend afscheid hebben georganiseerd (Frits Bolkestein vertrekt na succesvolle verkiezingen in 1998 en stapt spoedig over naar Europa; Wim Kok kondigt het in augustus 2001 weloverwogen aan en presenteert zijn opvolger), worden beide leiderswisselingen eerst door iedereen toegejuicht, omdat ze zo goed zijn verlopen. De opvolgers, Hans Dijkstal en Ad Melkert, lopen echter zeer snel tegen het probleem aan dat hun geringe profilering elke aantrekkingskracht ontbeert. Ze zaten wellicht ook in een onmogelijke positie: ze hadden geen strijd hoeven leveren om leider te worden, ze moesten de bestaande aflopende samenwerking verdedigen zonder helder te kunnen maken hoe het verder zou moeten. Door het aflopen van paars bleek de ruimte aanwezig voor andere politieke bewegingen.

De meest opvallende daarvan was de “leefbaarheidsbeweging”, waarbij het succes op lokaal niveau (Utrecht, Hilversum, Spijkenisse, Oegstgeest, Alkmaar, Amersfoort, Nieuwegein, naast een reeks andere voorbeelden) onder andere door Jan Nagel werd gebundeld tot een landelijke samenwerking met een licht links-liberale inslag, dus zeer bedreigend voor PvdA en VVD. Het wachten was op het moment dat een beweging die bij de raadsverkiezingen bij elkaar rond 20% van de stemmen kon veroveren, een leider kon vinden die deze gezamenlijke kracht kon bundelen op nationaal niveau. Eind 2001 diende die zich aan: Pim Fortuyn, al dertig jaar op zoek naar een partij die hem op de voorgrond wilde zetten, werd de politiek leider van de leef-

baarheidscombinatie die eerst op weg ging om de positie bij de gemeenteraadsverkiezingen te consolideren of zelfs uit te bouwen. In PvdA en VVD had men daar geen oog voor, men stak de energie in de vraag wie van de twee de grootste zou worden en op die manier de premier zou kunnen leveren. Maar paars zat in een voortdurende afbladderende, met als kroon de val van het kabinet [in april 2002], een maand voor de verkiezingen, op een aangelegenheid van jaren eerder, waarbij ook nog eens werd gekozen voor het scenario om terstond na het uitkomen van een lijvig studierapport op te stappen: men ging het debat niet aan en op onbegrijpelijke wijze was er opeens een einde gekomen aan het kabinet. Terwijl parallel werd geruzied over de JSF-aankoop. Paars maakte er in het zicht van de verkiezingen zelf een puinhoop van. En ook het vocabulaire werkte de ontluistering in de hand: de paarse bewindspersonen werden als “regenten” afgeschilderd, er werd veel onzin verkocht over de “kloof” tussen de politiek en het volk.

En hoe ging het verder? De populistische stijl van Fortuyn, het schelden op Den Haag, werd breed overgenomen. Natuurlijk kreeg dit deels andere verschijningsvormen: het niet willen dragen van dassen door mensen als Bos, Rutte en Marijnissen; het bijna in de volle breedte van het politieke spectrum melden dat er tienduizenden ambtenaren gemist kunnen worden (sommige partijen willen zelfs twee maal zoveel beleidsambtenaren afschaffen dan er zijn).

Een ander verschijnsel was het morrelen aan de democratische spelregels. Methode: haal er een onderdeel uit, zoek de populistische variant en maak je niet druk om de samenhang binnen het politieke systeem. Vooral het “direct” kiezen van leiders nam een grote vlucht, totdat zulke incidenten mislukken natuurlijk. Eerst waren er enkele burgemeestersreferenda als aanloopje naar de door sommigen zeer gewenste “gekozen burgemeester”. Na het mislukken van de meeste referenda, wil nu geen enkele gemeenteraad daar nog aan: het levert geen betere burgemeesters op, maar wel veel tweespalt. De PvdA begon met de rechtstreekse verkiezing van de lijsttrek-

ker. Dat gaf een mooie impuls aan de PvdA, maar daarna mislukten vergelijkbare verkiezingen in vvd en D66. In plaats van eenheid achter een geaccepteerde leider leverden de directe verkiezingen grote problemen op; de leiderschapscrisis in de vvd leidde uiteindelijk tot een voortijdige kabinetscrisis en een onmogelijke positie voor de lijsttrekker van de vvd. Een interessante kanttekening is dat de keuze in de vvd ging tussen twee mensen die geen van beiden vanuit parlementaire ervaring opereerden: beiden waren gedropt op een bestuurlijke positie in de politieke arena. Maar het tekent de geringe ervaring van veel leidende politici en het risico dat ze fouten maken is navenant.

Er wordt te sterk gestuurd op opiniepeilingen, en de regering doet daaraan mee. Een triest dieptepunt werd bereikt bij het referendum over wat de Europese grondwet wordt genoemd. Men rekende op basis van een niet-representatieve enquête op een gemakkelijke meerderheid.

Maar, zoals gezegd, niet alleen de politici bleken de kluts kwijt te zijn, want dat gold evenzo voor de media. Journalisten baseren veel van hun opinies op als feiten gepresenteerde uitslagen van opiniepeilingen. Journalisten reduceren politieke richtingen tot de politieke leiders en geven er de voorkeur aan veel te melden over de uiterlijkheden.

Wat Bart niet kan verklaren is waarom politieke partijen zich in dit patroon gevangen laten houden. Die houding is niet alleen wezensvreemd gezien hun doeleinden, maar ook contraproductief. Hij meent dat er in de PvdA onvoldoende aandacht bestaat voor de mate waarin de SP en GroenLinks zich ontwikkelen op de kiezersmarkt. De PvdA is in het spectrum naar rechts opgeschoven om samen met het CDA te gaan regeren, liefst vanuit een meerderheidspositie in het kabinet. De PvdA is daarbij zo scherp doorgeschoven dat er veel ruimte overbleef voor met name de SP. Marijnissen heeft zich in de afgelopen jaren zelfs weten te profileren als oppositieleider. In Barts ogen is Jan Marijnissen een goede politieke ondernemer en heeft Wouter Bos er niets van gemaakt. Even opmerkelijk

vindt hij het dat de vvd, die nu twaalf jaar lang het stempel drukt op het regeringsbeleid, geen kans heeft gezien dat te verzilveren. Blijkbaar heeft Mark Rutte zijn potentiële kiezers niet kunnen overtuigen van gebleken kwaliteit.

Bart heeft zich verbaasd over Balkenende. Die neemt namelijk geen middenpositie in, zoals gebruikelijk is bij leiders van het CDA, maar profileert zich rechts van het midden. Daaruit spreekt politiek ondernemerschap. Opmerkelijk is echter dat Balkenende en het CDA ook na de verkiezingen niet op de middenpositie gingen zitten. De leus van Balkenende ná de verkiezingen was: "Dit zijn onze mensen, dat is ons programma, u zult het ermee moeten doen." Blijkbaar is Balkenende als persoon ongeschikt voor een meer gebruikelijke middenpositie. Overigens wil Bart ook nog wel kwijt dat GroenLinks zijn "rechttervleugel" heeft laten overlopen naar de SP. En naar zijn oordeel bevindt de vvd zich in volle crisis, na de schermutselingen over het leiderschap die na het unaniem verkiezen van Mark Rutte tot fractievoorzitter gewoon doorgingen, maar vooral door het laten lopen van Geert Wilders en het niet hebben van een adequaat antwoord op diens uitdagingen: Wilders is wel geslaagd als politiek ondernemer.

Volgens Bart moet de PvdA de SP nabij houden, in de formatie of in de oppositie. De SP is een succesvolle beweging die de durf heeft tegen de tijdgeest in te gaan. Bovendien heeft die partij geïnvesteerd in haar vertegenwoordigers via twee jaar scholing. Om te voorkomen dat de SP een bedreiging voor de PvdA gaat vormen, geldt: laat de SP niet los. Uit onderzoek van het SCP is gebleken dat driekwart van de Nederlandse bevolking geen vertrouwen heeft in het optreden van het kabinet-Balkenende. Wouter Bos is "gepakt" op de AOW-kwestie, maar er viel nog wel meer te prikken. Naar Barts inzicht weet de PvdA-top nauwelijks wat er onder de bevolking leeft (hij verontschuldigt zich voor dit taalgebruik, je raakt ermee besmet). Dat maakt de PvdA zeer kwetsbaar.

De herkenbaarheid van politici van de PvdA wordt zwaar ondermijnd door de doorstroming.

Arie de Jong *Samen optrekken*

Als je elke keer de helft van je Kamerleden vervangt, dan kan bijna niemand gezag opbouwen. Meestal komt dat pas na twee perioden. Van de huidige Kamerfractie zijn er nog twee van de lichte Kamerfractie van 1994, terwijl nog geen derde van de gereduceerde Kamerfractie meer dan vijf jaar anciënniteit heeft. Overigens gaat een dergelijk verhaal tegenwoordig ook op voor CDA, VVD en GroenLinks.

Bart meent dat de PvdA er goed aan doet een onderzoek te vragen naar de kwestie Irak: het

CDA zal verzwakt uit die analyse komen. Maar terugkerend naar de actualiteit, spreekt hij de vrees uit dat de combinatie Balkenende/Bos, uiteraard op een andere manier dan toen, net zo'n mislukking zal worden als de combinatie van Van Agt en Den Uyl in 1981. Toen waar- schuwde hij vergeefs en stond hij alleen in het partijbestuur. Nu vreest hij dat hij weer gelijk krijgt.'

(2006: over hoe de Nederlandse politieke elite en de pers de kluts kwijt zijn)

Barts ‘virtú’ in duizend woorden

WILLEM MINDERHOUT

Wil ik iets schrijven over Bart Tromp in duizend woorden? Natuurlijk. Maar wat? Het mag natuurlijk geen hagiografie worden. Het moet persoonlijk zijn. Subjectief. ‘Bart en ik.’ Maar het mag natuurlijk ook niet ontaarden in een soort zelfpromotie: ‘kijk eens hoe belangrijk ik in Barts leven was.’ Misschien een schets van het belang van Bart in mijn leven? Laat ik het proberen.

Als ik Bart tegenkwam, zei hij nooit iets als: ‘Ha, Willem.’ Hij draaide zijn hoofd een beetje naar boven en sprak me, met een lichte twinkeling in zijn ogen, plechtstatig aan met: ‘Partijgenoot!’ Zo nam hij ook de telefoon aan. Voor mijn verjaardag in 2004 kreeg ik van Bart zijn boek *Frisgewassen doedelzak*. ‘Voor Willem. In dank en waardering voor zijn inspanningen voor de socialistische idee’, heeft hij erin geschreven. Twee jaar eerder noteerde hij in *Het sociaal-democratisch programma*: ‘Voor mijn trouwe partijgenoot.’

Ik vatte dat altijd op als ironie, maar wel, denk ik, ironie met een serieuze ondertoon. ‘De Partij’ was belangrijk voor Bart. Te belangrijk om aan willekeurige partijgenoten over te laten.

Over de auteur Willem Minderhout is medewerker van de PvdA-fractie in de Tweede Kamer en lid van de gemeenteraad in Den Haag. Binnenkort verschijnt van zijn hand een interview met Bart Tromp over opera in *Springveren. Het beste uit De Leunstoel* (Delft: Eburon, 2007).

BART TROMP | 2007

Zelf zie ik de partij als een vreemde mengeling van verschillende verschijningsvormen van ‘de idee’ van de partij in de hoofden van de leden — een ‘virtueel netwerk van netwerken’, om het postmodern uit te drukken, of wat klassieker als ‘Wille und Vorstellung’. Bij Bart was de partij — gezien zijn nimmer aflatende strijd tegen de verwording van beginsel en organisatie — wellicht zelfs een ‘Platoons Idee’.

Margo Trappenburg verwoordde precies dat gevoel toen ze in *NRC Handelsblad* schreef dat ze van Bart geleerd had ‘dat je als sociaaldemocraat in Nederland lid bent van een imaginaire Partij van de Arbeid, die hemelsbreed verschilt van de reële bestaande PvdA, en dat je dus als eenvoudig partijlid niet mag worden aangesproken op idiote beslissingen van PvdA-bewindslieden in heden en verleden.’

Achteraf interpreteer ik daarom Barts gebruik van het woord ‘partijgenoot’ bij elke begroeting als een teken dat ik was toegelaten tot zijn ‘virtuele PvdA’. En daar ben ik maar wat trots op! Terzijde: ‘virtueel’ is afgeleid van ‘virtú’ en dat is volgens Machiavelli de politieke energie waarmee de grillige Fortuna tegemoet moet worden getreden. Was dat de reden dat Bart de vlesgeworden Fortuna, ‘Pim’, zo fel attaqueerde?

Zijn zus Greetje haalde bij de herdenkingsbijeenkomst vooraftand aan Barts crematie het citaat van Plato aan dat Bart als motto in de *Frisgewassen Doedelzak* opnam: ‘Maar heb je nooit opgemerkt wat een armzalig ding dat is,

45

een mening zonder kennis?' Barts meningen waren altijd op kennis gebaseerd. Als praktisch-politicus probeer ik me daaraan te houden, al weet ik dat ik keer op keer faal. Te veel feiten, te weinig tijd.

Toen ik in 1994 GroenLinks verliet en me bij de PvdA aansloot, vroeg ik mij de eerste maanden af of die partij wel echt bestond. Dat was op dat moment nauwelijks het geval, maar ze begon langzaam maar zeker weer een beetje op te krabbelen. Ik besloot mij nuttig te maken voor de sociaal-democratie door — modern, modern! — een website te bouwen. Zo zouden de pg's hun boodschap wereldkundig kunnen maken!

Dit optimistische begin leidde tot een jarenlange wanhopige strijd om 'content', die samengevat kan worden door de verzuchting die ik ooit in de latere elektronische nieuwsbrief *De Rauie Regah* slaakte: 'Wegens het reces vervalt deze keer de rubriek "Geen nieuws uit de fractie".'

In mijn zoektocht naar 'content' dacht ik op een zeker moment aan Bart. Als iemand een stroom kopij op gang kon houden, dan was hij dat wel. Met lood in de schoenen vroeg ik hem of ik zijn gepubliceerde columns op mocht nemen. (Ik had één keer college van hem gehad tijdens een reeks waarin Alfred van Staden ons de beginselen van de Internationale Betrekkingen probeerde bij te brengen, dat was — tot dan toe — de enige 'ontmoeting' geweest.) Hij nodigde me uit aan de Waalsdorperweg voor een zeer onderhoudend gesprek en ik kon Bart op de lijst 'vaste medewerkers' van de *Regah* bijschrijven. Vanaf 1999 zette ik al die columns op een aparte website. Hoewel dat geen geringe aanslag op mijn nachtrust was, deed ik dat met plezier. Niet alleen ontsloot ik Bart voor 'de wereld', op die manier kon ik — als niet *Parool*-lezer — zelf zijn stukjes lezen. Niet iedereen was daar overigens even blij mee. Een column over 'Tineke Netelembos en de Betuwelij'n' werd door veel pg's als schandalig betiteld.

Wat ik wel las, uiteraard, was *s&d*. In die tijd was ik met een aantal vrienden 'gegrepen door de mondialisering'. Met de dikke trilogie van Manuel Castells als basis wilden we de in-

vloed van *the information age* op maar liefst alle aspecten van de Nederlandse maatschappij aan diepgravende beschouwingen onderwerpen. Ik greep daarvoor onder andere terug op Immanuel Wallerstein. Dat leidde tot een stukje over diens boek *Utopistics*. Ik vroeg Bart of dat misschien iets voor *s&d* was. Dat bleek een schot in de roos te zijn. Bart bleek niet alleen een groot Wallerstein-kenner te zijn — dat wist ik destijds niet — het sloot ook goed aan op het jaarboek over 'hedendaags kapitalisme' dat op het punt van verschijnen stond en waarin Bart een fors essay aan Wallerstein wijdde.

In *Socialisme & Democratie*, jrg. 56, nr 7/8, 1999 werd mijn stukje afgedrukt. Ik was zo trots als een aap met zeven staarten. Ik verwachtte applaus en bewondering van mijn partijgenoten vanwege het feit dat ik in dat prestigieuze periodiek was doorgedongen. Dat bleef echter uit. Niemand bleek *s&d* te lezen! Dit intellectuele bolwerk bleek vooral een virtueel bolwerk te zijn. Ik was echter voorgoed voor het schrijven gewonnen.

Er is geen ruimte meer voor de voorzitterscampagne, de achtertuinbijeenkomsten bij Bart met Maarten Hajer en Paul Bordewijk waar het 'alternatieve beginselprogramma' ontstond, Bart en de opera, mijn scherpzinnige ontdekking dat Bart zijn hele schrijvende leven lang de voornaam van Kolakowski verkeerd gespeld heeft, over Willem van de Velde de oude en het collegiaal bestuur en wat al niet. Wordt vervolgd.

Maar nog één ding moet me van het hart. Hoewel alle vergelijkingen mank gaan, is de positie van Bart als commentator en polemist vergelijkbaar met die van Jacques de Kadt. Dat was voor de naoorlogse PvdA geen beletsel om dit lastpak een Kamerzetel aan te bieden. In die tijd hanteerden ze nog niet zulke gesofisticeerde criteria als 'verjonging', 'vernieuwing' en 'gender mainstreaming'. Ze hielden er blijkbaar nog zoiets obsoleets als een kwaliteitsbeleid op na. O tempora, o mores!

De noodzaak van tegenwicht

RUUD KOOLE

Als er iets was waar Bart Tromp zich druk over maakte bij het intern functioneren van de Partij van de Arbeid, dan was het de noodzaak van een evenwicht van machten binnen de partij. Als socioloog wist hij natuurlijk maar al te goed dat het ontbreken daarvan vrijwel zeker leidt tot ongecontroleerde macht van een kleine groep aan de top. Robert Michels had die 'ijzeren wet' al aan het begin van de twintigste eeuw blootgelegd. Maar Tromp wist ook dat het pessimisme van Michels' adagium 'wie organisatie zegt, zegt oligarchie' niet altijd bewaarheid hoeft te worden. Seymour Lipset had immers al in het midden van de twintigste eeuw aangetoond dat oligarchievorming voorkomen kan worden, mits binnen een organisatie oppositie tegen de leiding mogelijk is en er een soort intern pluralisme bestaat.

Om interne oppositie mogelijk te maken, is het noodzakelijk dat een partij zich houdt aan de eigen spelregels, zoals die onder meer zijn vastgelegd in de statuten en reglementen. Daarover wordt soms denigrerend gesproken en niet ontkend kan worden dat er wel eens 'reglementenfreaks' en 'kommaneukers' opstaan, voor wie het hoogste geluk schijnt te bestaan in het citeren van het volgende artikel uit de statuten. Niettemin kan het belang van 'constitutioneel'

Over de auteur Ruud Koole was voorzitter van de PvdA van maart 2001 tot december 2005. Sinds januari 2006 is hij hoogleraar Nederlandse Politiek aan de Universiteit Leiden. Hij is voorzitter van het interim-partijbestuur van de PvdA van april tot oktober 2007.

denken, zoals ook Tromp het zou noemen, niet worden onderschat. Zonder een ordentelijke partijorganisatie met een zekere organisatorische voorspelbaarheid kan een eventuele interne oppositie zich slecht ontwikkelen en zonder de mogelijkheid van interne oppositie is oligarchievorming onvermijdelijk. Zo moeten procedures transparant zijn, termijnen worden nageleefd en stukken op tijd worden verzonden. Wie daarover smalend spreekt, verdient het op het punt van democratische gezindheid te worden gewantrouwd. Vandaar het pleidooi om de partijorganisatie niet te verrommelen en vandaar de weerzin tegen degenen die het niet zo nauw nemen met de formele besluitvormingsstructuur van de partij, omdat dat 'niet meer van deze tijd' zou zijn.

KANDIDAAT-PARTIJVOORZITTERS

Deze opvattingen speelden ongetwijfeld een rol bij Tromps besluit om zich in de winter van 2001 kandidaat te stellen voor het voorzitterschap van de partij. De bestuurscrisis in het najaar van 2000, die leidde tot het vertrek van de partijvoorzitter, was de spreekwoordelijke druppel die de emmer deed overlopen. Maar kritiek op het gebrek aan 'constitutioneel denken' in de partij had hij al veel langer. Hij heeft er menig robbertje over gevochten met Rottenberg toen deze partijvoorzitter was. Daar kwam in 2001 nog bij dat bekend werd dat de selectiecommissie voor het nieuwe partijbestuur iemand uit de Tweede Kamerfractie als kandidaat-voorzitter naar voren zou schuiven. Dat zou het noodzakelijke

47

interne pluralisme danig reduceren. Dat mocht niet gebeuren!

Met Tromp deelde ik de wenselijkheid van intern pluralisme en machtsevenwicht in de partij. Ook voor mij was de directe aanleiding om mij kandidaat te stellen voor het partijvoorzitterschap in 2001 gelegen in de bestuurscrisis van het jaar daarvoor. En ook ik vond het voordragen van iemand uit de Tweede-Kamerfractie voor het partijvoorzitterschap een *testimonium paupertatis*. De voorzitter van de ledenvereniging diende een eigen gezicht te hebben naast (niet: tegenover) de dagelijkse politieke leiding in Den Haag. En we deelden de opvatting dat de partij een ledenpartij moest zijn en geen campagnepartij, zoals destijds door menig 'adviseur' van de partij werd bepleit. Vol afschuw sprak Tromp over de mogelijke ontwikkeling in de richting van een 'Greenpeace-model' voor partijen; een model waarin campagnevoeren vooropstaat, waarbij leden niets te zeggen hebben en in feite niet veel meer zijn dan donateurs.

Gedeelde opvattingen over de 'democratische ledenpartij', zoals ik het destijds noemde, brachten drie kandidaten voor het partijvoorzitterschap (Tromp, Olij en ikzelf) er in het begin van de campagne voor dat voorzitterschap toe te constateren dat het verstandig zou zijn dat aan het einde van de campagne twee van hen zich zouden terugtrekken ten gunste van degene die op dat moment de grootste kans had om te winnen. We achtten het onwenselijk dat de kandidaat uit de Kamer met bijvoorbeeld 40% van de stemmen op het congres zou winnen, terwijl de stemmen van 60% van de leden die iemand anders wilden, zouden worden verdeeld over de drie andere kandidaten. Het was geen afspraak, maar een droge constatering. Daarna hebben we het er nooit meer over gehad: het sprak gewoon vanzelf. Toen ik op een zinderend congres in maart 2001 met duidelijke cijfers tot partijvoorzitter werd gekozen, nadat Olij en Tromp zich ten gunste van mij hadden teruggetrokken, kon Tromp enige tevredenheid over de gang van zaken niet verbergen: *Getrennt marschieren, vereint schlagen!* Hij schreef er een beschouwing over,

die gemakkelijk kon worden misverstaan als zou er van een minutieus afgestemde actie sprake zijn geweest met Tromp als meesterbrein, terwijl het niet meer dan een onuitgesproken bondgenootschap was geweest.

Voor Tromp betekende de uitslag echter ook iets anders. Voor een democratische partij is het — zoals gezegd — nodig dat de mogelijkheid bestaat om interne oppositie te voeren, maar dat krijgt alleen betekenis als er ook partijleden zijn die bereid zijn die strijd om de macht aan te gaan. Zijn kandidatuur voor het partijvoorzitterschap moet ook in dat licht worden gezien. Want een partij is niet alleen een organisatie die naar politieke macht streeft teneinde in de samenleving zo veel mogelijk van haar idealen te kunnen verwezenlijken, zij is op gezette tijden ook noodzakelijkerwijs het toneel van een interne strijd om de macht. Vandaar het belang van de 'constitutionele organisatie' om die strijd zo fair mogelijk te laten verlopen.

Daarom ook vond Tromp de groep Niet Nix van halverwege de jaren negentig maar slappe hap. Die groep bestond het om te zeggen dat als de door hen bekritiseerde 'oude garde' niet wilde wijken, de leden van Niet Nix de machtsstrijd niet aan zouden gaan. Zij wilden de macht, maar er niet voor vechten! Tromp had er geen goed woord voor over. 'Rottenbergjugend' schreef zijn immer scherpe pen; hier iets te scherp. Zelfs de mislukte poging van de twee voorlieden van Niet Nix, later, om met z'n tweeën partijvoorzitter te worden, bracht Tromp niet op andere gedachten. Hij hekelde het feit dat sommige leden van de groep achter de schermen politieke invloed probeerden uit te oefenen, vaak betaald door de partij, terwijl zij over geen enkel direct of indirect mandaat van de leden beschikten.

Zo scherp als de pen van Tromp kon zijn, zo vriendelijk kon hij zich mondeling uiten. Overigens soms met even venijnig effect. Toen de nieuwe partijvoorzitter Michiel van Hulsten bij zijn kennismaking met de wbs-werkgroep Partijpolitieke Processen had opgemerkt dat wat hem betreft zo'n 'elitaire club' als de werkgroep direct mocht worden opgeheven, reageerde

Tromp later (hij was er die keer zelf, bij uitzondering, niet bij geweest) stoïcijns met de mededeling dat hij Van Hulsten zou uitnodigen om na diens partijvoorzitterschap lid te worden van deze reeds meer dan 25 jaar bestaande werkgroep. Hij voorspelde daarmee dat de werkgroep langer zou blijven bestaan dan het voorzitterschap van Van Hulsten.

MEER LEDENINVLOED

Zijn soms felle kritiek op het functioneren van de PvdA verraadde, ondanks de soms sombere toon, het optimisme van Tromp. Want waarom steeds kritiek blijven leveren als de zaak toch niet ten goede te keren zou zijn? Tromp was in die zin eerder aanhanger van Lipset dan van Michels.

Met het leveren van die kritiek ging hij door na 2001. Nadat de partij overstag was gegaan naar meer invloed van de ledenorganisatie, ging Tromp als een kundig zeiler direct aan de andere kant in de trapeze hangen, omdat de ledeninvloed zijns inziens doorschoot. Hij moest niets hebben van de 'ledenraadplegingen' die vanaf 2002 in de partij zijn ingevoerd om personen als de lijsttrekker en de partijvoorzitter rechtstreeks door de partijleden te laten kiezen. Zijn kritiek op 'plebiscitaire elementen' in de partij was deels een echo van de invloedrijke democratieopvatting van de sociaal-democraat Bongers in de jaren dertig van de twintigste eeuw. Die had immers gesteld: 'De democratie zal selectionistisch zijn, of niet zijn!' Niet zomaar iedereen moet leider van de partij kunnen worden. Zorgvuldige selectie is nodig en een systeem waarin een slimme campagne doorslaggevend zou zijn dan inhoudelijke en bestuurlijke kwaliteiten past daarin natuurlijk niet.

Maar belangrijker nog vond Tromp het gevaar dat de door de leden aangewezen leiders hun mandaat zouden interpreteren als een vrijbrief om zich vervolgens als een soort monarch een aantal jaren niets van collega-bestuurders of collega-volksvertegenwoordigers aan te trekken. In een van zijn laatste columns in *Het Parool*

schreef Tromp over het rapport van de commissie-Vreeman. Hij was het eens met het zeer kritische relaas van de commissie over de afgelopen campagnes, maar vond dat de commissie nog wel wat verder had mogen gaan op sommige punten. Veel van de geconstateerde misère weet hij aan de rechtstreekse verkiezingen van lijsttrekkers en van de partijvoorzitter.

Op dit punt verschilde ik met hem van mening. Als eerstverantwoordelijke voor de invoering van die 'ledenraadplegingen' heb ik het er verschillende keren met hem over gehad. Ik denk nog steeds dat het goed is dat de partijleden rechtstreeks invloed kunnen uitoefenen op de keuze van de gezichtsbepalende mensen in de partij. In het verleden viel op de selectie van partijleiders immers het nodige aan te merken. De politicoloog Andeweg heeft eens gezegd dat in vergelijking met de aanwijzing van Wim Kok door Joop den Uyl de pauskeuze in het Vaticaan een toonbeeld van democratie was. Coöptatie aan de top kwam regelmatig voor en werd soms gecombineerd met onverkwikkelijke taferelen met 'kroonprinsen'. Bovendien bood de niet-rechtstreekse verkiezing van de lijsttrekker geen garantie dat 'monarchaal' gedrag achterwege bleef.

De rechtstreekse verkiezing van lijsttrekkers en partijvoorzitters is bedoeld om de leden meer invloed te geven, niet om de positie van de gekozenen te versterken tot die van een 'monarch' met een eigen hofhouding. Daarom had Bart Tromp wél gelijk dat er in een partij altijd *checks and balances*, machten en tegenmachten, moeten bestaan. Een landelijke lijsttrekker is het politieke gezicht van de partij, zo men wil: de politiek leider. Dat was zo voor de invoering van ledenraadplegingen en is ook nu nog zo. Maar de politiek leider doet het niet alleen. Hij of zij kan invloed proberen uit te oefenen op de kandidatenlijst of op het verkiezingsprogramma, maar het is het partijbestuur dat de concept-lijst of het concept-programma vaststelt en het is het congres dat de definitieve versies vaststelt. Ook dat was vroeger al zo en is nog steeds zo.

Deze *checks and balances* zijn nu in de statuten

en reglementen opgenomen. En in de profielschets voor het nieuwe partijbestuur dat in oktober aantreedt, staat nog eens met zoveel woorden vermeld dat ook een partijvoorzitter niet meer en niet minder is dan een *primus inter pares* in het partijbestuur. Hij of zij moet er bovendien binnen de landelijke partijtop voor zorgen dat het geluid uit de vereniging gehoord wordt en dat de verschillende gremia binnen de landelijke partij (fracties, partijbestuur, smaldeel in het kabinet) hun eigen rol kunnen spelen, ook al is de door de leden aangewezen lijsttrekker de num-

mer 1 van de partij. Ook hier dus de nadruk op *checks and balances*. Tromps niet aflatende commentaar op dit gebied is hieraan niet vreemd. Hij zou deze nadruk zeker gewaardeerd hebben, al zou hij zijn kritiek zijn blijven spuien zolang hij het gevoel had dat niet iedereen de noodzaak van tegenwichten in de partij als vanzelfsprekend ervoer.

Hijzelf gaf de partij altijd intellectueel tegenwicht en dat is nodig om op koers te blijven. Men hoefde het niet altijd met hem eens te zijn, om dat tegengeluid te zullen gaan missen.

‘Ik ben toch niet gek!?’

JOOP VAN DEN BERG

Eén zin spookt op zijn tijd in ieders hoofd rond: ‘Ik ben toch niet gek!?’ Ook bij mij dus, bijvoorbeeld in de jaren zeventig, toen ik columns leverde aan *NRC Handelsblad*. In 1971 was ik, niet meer werkzaam als journalist maar aan de universiteit, lid geworden van de Partij van de Arbeid. Voortdurend was er die vraag: ik ben toch niet gek!? Ik had aldoor de verkeerde opvattingen, vooral op het gebied van defensie en internationale politiek, maar ook als het ging om tactische vragen: het waren de jaren van de ‘meerderheidsstrategie’.

Toen was daar Bart.

Niet de columnist Bart Tromp; die kunst zou hij pas later tot volle wasdom brengen. In die tijd was hij primair schrijver van artikelen en ook van boeken, trouwens. Wat bij mij als een bom insloeg, was zijn uiterst precieze en glasheldere analyse van de PvdA als een organisatie geregeerd door *interest group liberalism* (de term is ontleend aan het werk van de Amerikaanse *liberal* Theodore Lowi) en zonder de vereiste programmatische samenhang. Het stuk verscheen in 1976 in *Socialisme & Democratie*, het blad dat mij toch al meer dan wat ook in de PvdA hield in die jaren. Wat ik las, gaf beter dan ik zelfs maar had weten te bedenken weer waarom ik bij de partij hoorde en waarom ze mij zo op de zenuwen werkte.

Ik was dus niet gek. Met dank aan Bart.

Als nieuwsgierig schrijver voor kranten

Over de auteur J.Th.J. van den Berg is oud-directeur van de Wiardi Beckman Stichting en emeritus hoogleraar aan de Universiteit Leiden

wilde ik Bart graag persoonlijk leren kennen. Dat gebeurde kort na de verschijning van zijn artikel, in een Amsterdams eetcafé. De verwantschap is sindsdien gebleven en versterkt. Tijdens partijraden en congressen namen wij de tijd voor gesprek, dat ten dele bestond uit kritische ‘evaluatie’ van het zojuist beleefde en ten dele uit hilarische roddel en achterklap. Want ook daar was Bart beter in dan ik. Wat ertoe zal hebben bijgedragen dat wij elkaar ook gingen begroeten op elkaars bruiloften en partijen. Daar bleek mij hoeveel geluk Bart had met zijn scherpzinnige en zielsverwante Willemien.

Toen ik mij in 1981 afvroeg of ik directeur zou willen worden van de wbs, sprak het vanzelf dat ik Bart om raad vroeg. Met nog een bijzonder oogmerk. Stel dat hij belangstelling had voor die functie, dan wist ik wat mij te doen stond: mij terugtrekken. Ik vond hem daarvoor beter geëquipeerd dan mijzelf. Hij legde mij uit niet te hebben gesolliciteerd; hij heeft mij, toen het nodig was, gesteund.

In mijn jaren bij de wbs hebben wij intensief met elkaar opgetrokken, zakelijk en vriendschappelijk: in het partijbestuur, in de redactie van *se-d*, in de werkgroep Partijpolitieke Processen en bij de voorbereiding van een boek over het beginselprogramma van 1977, *Beginnen ter sprake*. Ik was in staat hem steun te bieden bij voortzetting van zijn belangrijke initiatief, het *Jaarboek voor het democratisch socialisme*, dat na twee keer verschijnen een zachte dood dreigde te sterven. De Arbeiderspers had het zo deftig uitgegeven dat er geen winst mee viel te behalen. Bij de wbs hebben wij er het jaarlijks

51

Joop van den Berg 'Ik ben toch niet gek!?'

geschenk aan de donateurs van gemaakt, na de vormgeving nogal barbaars te hebben vereenvoudigd. Ik ben daar nog steeds heel tevreden over, omdat recht werd gedaan aan Barts streven de sociaal-democratie haar geheugen terug te geven.

In Leiden, waar wij vanaf 1989 elkaars universitaire collega's werden, hebben wij samen een boek geredigeerd met een aantal van de belangrijkste maar nogal verspreid gepubliceerde artikelen van Hans Daalder, die wij allebei als leermeester hebben beschouwd. Bart wilde bij Daalder promoveren, zoals ik dat in 1983 had gedaan. Het proefschrift over alle Nederlandse sociaal-democratische beginselprogramma's kwam echter maar niet gereed. Uiteindelijk werd zelfs Daalders leeftijdsgrens voor het *ius promovendi* overschreden.

Bart zal niet hebben geweten hoeveel eer hij mij heeft bewezen door mij te vragen de plaats van Hans Daalder als promotor in te nemen. In 2002 kwam het dan toch tot promotie. Juist toen realiseerde ik mij des te sterker, dat ik aldoor meer met de wetenschapsbeoefenaar Tromp te

maken had gehad dan met de columnist, hoezeer ik die ook bewonderde.

In 1996 verliet ik Leiden voor een baan elders. Wij bleven elkaar zien, maar meer sporadisch, tot 2001 toen ik voor een jaar zijn promotor werd. Van te grote afstand nam ik daardoor waar dat het met Bart in Leiden niet goed ging. Ik zag hem als het ware zichzelf afvragen: 'Ik ben toch niet gek!?' Ik heb hem niet van dat gevoel kunnen bevrijden, zoals hij mij er ooit van had bevrijd. Zou het wel zijn gelukt als ik in Leiden was gebleven? Ik maak het mijzelf graag wijs, waarschijnlijk omdat ik Bart een zoveel beter slot van zijn wetenschappelijke loopbaan had gegund. Niet alleen hem trouwens, ook de universiteit van Leiden waaraan ik zelf zoveel dank. Het troost een beetje dat hij ondanks alles een Leidse doctor is geworden.

Er zijn meer mensen dan alleen Bart die in staat zijn gebleken mij het gevoel te bezorgen dat ik niet gek ben. Er is er geen die het zo helder, zo grondig, zo precies en vooral ook zo geestig heeft weten te formuleren. En die er zijn vriendschap geheel gratis bij heeft gegeven.

Schrijven scherpte zijn geest

MARNIX KROP

Elk mens is klein en groot. Zo ook Bart Tromp. Klein was hij in zijn muggenzifterij, in zijn verbetergekte en in zijn op-de-spits-drijverij. Daarmee heeft hij in de loop der tijd menigeen tegen zich in het harnas gejaagd. Groot was Bart in wat men de zonzijden van genoemde ondeugden zou kunnen noemen. Ja, hij was ongelooflijk precies. Ja, hij wees anderen op fouten. Ja, hij kon in een conflict soms moeizaam de weg naar een redelijk vergelijk vinden. Maar dit alles stond vaak in dienst van een niet aflatende, principiële strijd voor intellectuele zuiverheid en politieke zindelijkheid. In dat gevecht, gevoed door een diepgewortelde afkeer van onrecht, bereikte hij soms eenzame hoogten. Daarin was hij groot, zowel in als buiten de PvdA.

Dat laatste onderscheid was voor Bart overigens van betrekkelijke waarde. Zijn keuze voor de sociaal-democratie was niet alleen een politiek besluit om tot de PvdA toe te treden — voor hem de natuurlijke conclusie uit de Nacht van Schmelzer in 1966 — maar ook een moreel gevoede en verstandelijk geschraagde standpuntbepaling. Ellende, ongelijkheid en onrechtvaardigheid moesten bestreden worden en een sociaal-democratische hervormingsstrategie vormde daarop zowel politiek als intellectueel het beste antwoord, zo meende hij. Bart zocht voortdurend het openbare politiek-culturele debat op en liet zich daarin,

Over de auteur *Marnix Krop is Nederlands ambassadeur in Polen. Van 1977 tot 1985 was hij medewerker van de Wiardi Beckman Stichting en van 1985 tot 1994 redacteur van het 'Jaarboek voor het democratisch socialisme'.*

bijna ongeacht het onderwerp, als een kritische maar loepzuivere sociaal-democraat (her-)kennen. Zo heeft Nederland hem steeds ervaren. Hij was een zo mogelijk nog geëngageerder deelnemer aan het debat in de PvdA, dat hij vaak zelf aanzwengelde, zeker wanneer hij vond dat de partij als instrument van sociaal-democratische maatschappijhervorming het slachtoffer dreigde te worden van ondoordachte politiek-tactische strijdmethodes. Bij Bart ging inhoud vaak vóór vorm, wat hem eerder oud-links dan Nieuw Links maakte, maar wat hem lang een 'rechts' imago in de partij bezorgde. Zijn giftigste pijlen bewaarde hij meestal voor zijn tegenstanders in de PvdA, juist omdat de sociaal-democratie hem zo aan het hart ging.

Bart was meer een politiek scribent dan een schrijvend politicus, ook al zat hij in de partijbestuurvergaderingen waarin ik hem meemaakte veel te schrijven (onder andere aan krantencolumns). Zijn politieke standpunten ontstonden eerder aan het bureau dan in de vergaderzaal. Schrijven scherpte zijn geest en bezorgde hem de precisie van argument en feit, waarmee hij zovelen op de kast kreeg. Voor hem gold ook: 'Schreiben macht frech', de pen maakte hem venijnig. Waar hij in de dagelijkse omgang doorgaans zachtaardig van toon en relativerend van inhoud was, veranderde dat zodra hij op papier stelling had betrokken, vooral als het om personen ging. Een zin als 'dat was vóórdat Maarten van Traa begon te liegen' sloeg eerder op de partijfunctionaris verantwoordelijk voor het PvdA-standpunt inzake kruisraketten dan op de mens in kwestie, maar met wat voordien

53

BART TROMP | 2007

een vriendschappelijke relatie was is het daarna nooit meer goed gekomen. Het zelf geschreven woord bepaalde in hoge mate Barts denken en doen, meer dan omgekeerd. Wat hij daarbij aan rechtlijnigheid won, verloor hij aan flexibiliteit — een consequentie die hij graag leek te aanvaarden.

De buitenlandse politiek was het terrein waarop Bart en ik het meest gemeen hadden. Na een eerste ontmoeting in Groningen in 1967 of 1968, zorgde het werken voor de WBS en SED vanaf 1977 en later in de redactie van het *Jaarboek voor het democratisch socialisme* voor een intensief contact. Vrede en veiligheid, mensenrechten en de rol van beide in socialistische buitenlandse politiek en internationalisme vormden de rode draad in dat contact, die tot veel onderlinge discussie maar ook tot gezamenlijke artikelen aanleiding gaf. Sociaal-democratische beginselen en idealen ('utopisme') zo goed mogelijk laten rijmen met de wetmatigheden van een op soevereine nationale staten gebaseerd internationaal systeem ('realisme') vormde daarbij ons gemeenschappelijk uitgangspunt en streven. Vrede en veiligheid en ook mensenrechten waren in de jaren zeventig en tachtig vaak voorwerp van externe en ook interne polarisatie. Tegenstellingen werden ermee aangescherpt en identiteiten gekoesterd, eerder dan problemen

opgelost. Veel vrienden hebben Bart en ik met de door ons voorgestane 'genueanceerde' benadering van internationale vraagstukken dan ook niet gemaakt, maar aan onze eigen vriendschapsband heeft dat zeker geen afbreuk gedaan.

Dat voor Bart die band aanvankelijk nog geenszins vaststond, mag blijken uit een typerend voorval uit het begin van de jaren tachtig. Tijdens een bezoek aan de vliegbasis Leeuwarden van een delegatie van de Adviesraad Defensie Aangelegenheden, waarvan Bart en ik toen beide lid waren, kregen we een demonstratie voorgeschoteld van het niet geringe kunnen van de F-16 straaljager. Ook werd ons een geducht verdedigingswapen getoond: het radargestuurde Goalkeeper-afweergeschut. Bart wilde dolgraag dat ik een foto van hem nam terwijl hij de Goalkeeper bediende, wat ik natuurlijk deed. Maar toen zei hij: 'Nu moet ik ook een foto van jou achter dat ding maken, want dan zijn we voor elkaar niet chantabel!' Het was een jongensachtige opmerking met een serieuze ondertoon. Helemaal te vertrouwen vond Bart me toen kennelijk nog niet. En zo is het gekomen, dat ergens in ons beider archieven nog foto's zijn te vinden van twee linkse 'defensie-intellectuelen' achter een fraai wapensysteem van Hollandse makelij.

Om niet te vergeten.

Ouderwets gezellige vergaderingen

MARGO TRAPPENBURG

Twintig jaar geleden deden we het nog, als wetenschappers. We maakten een blad. We vormden een redactie die eens in de maand of eens in de zes weken bijeenkwam en dan spraken we over binnengekomen kopij. We spraken met bewondering over stukken die iedereen fantastisch vond en die zo in ons blad konden worden geplaatst. We deden een beetje lacherig over stukken die oninteressant waren of heel slecht geschreven en die moesten worden afgewezen — soms door de redactiesecretaris, soms door een van de redacteuren die de auteur in kwestie kende en geacht werd de boodschap op tactvolle wijze over te brengen. En over heel veel stukken discussieerden we: daar zaten sterke en minder sterke punten in en die zouden op een aantal manieren respectievelijk kunnen worden aangezet of gerepareerd. Er waren altijd bijdragen waar het ene redactielid wel iets in zag en het andere niet. Vaak konden we elkaar overtuigen, als we uitlegden wat ons stoorde of boeide in een bepaalde bijdrage. Intussen was het bij zo'n redactievergadering heel gezellig. Je praatte bij met redactieleden die werkten aan andere universiteiten, je wees elkaar op recent verschenen boeken en je brain-

Over de auteur Margo Trappenburg was van 1994 tot 2004 lid van de redactie van S&D. Zij is universitair hoofddocent bij de Utrechtse School voor Bestuurs- en Organisatiewetenschappen en bijzonder hoogleraar Patiëntenperspectief aan het Instituut Beleid en Management van de Gezondheidszorg.

stormde over belangrijke ontwikkelingen en nieuwe onderwerpen waar wel eens een thema-deel van je blad aan zou kunnen worden besteed.

Inmiddels is de redactievergadering bij wetenschappelijke bladen vrijwel uitgestorven. Wetenschappers worden tegenwoordig geacht te publiceren in het Engels in internationale tijdschriften. Die bladen doen niet aan redactievergaderingen. Hun *managing editor* anonimiseert de ingekomen artikelen en stuurt de kopij uit over de hele wereld naar wat bekend staat als 'ter zake kundige anonieme referenten'. Een anonieme referent beoordeelt een anonieme auteur in de eenzaamheid van zijn studeerkamer. Zo moet het tegenwoordig. Het is frappant hoe juist wetenschappers, die over het algemeen veel waarde hechten aan discussie en die regelmatig hun mening over bepaalde boeken, theorieën en methoden van onderzoek bijstellen na een goed debat met vakgenoten, de redactievergadering klakkeloos hebben ingeruild voor de anonieme *peer review*. Veel Nederlandse academische bladen zijn Engelstalig geworden en hebben de redactievergadering afgeschaft, want alleen met *peer review* beoordeling kan je blad worden opgenomen in de citatie-index en als je blad niet in de citatie-index staat, krijgen de auteurs geen punten voor de artikelen die zij in jouw blad publiceren.

Aan de formule van de redactievergadering kleefden natuurlijk ook nadelen. Een daarvan was dat je bijna altijd naar huis ging met huis-

55

werk. Er was een stuk aangeleverd waar nog veel aan moest gebeuren en in een onbewaakt ogenblik bleek je te hebben toegezegd dat jij daar wel even aan zou gaan werken. Je had lekker zitten filosoferen over themanummers en daarvoor te benaderen auteurs en nu werd van jou opeens een A4-tje verwacht met een uitwerking en waarschijnlijk had je ook nog beloofd dat je enkele potentiële auteurs zou benaderen. Dit soort klusjes maakten dat een overigens aangename redactievergadering toch een vervelende nasmaak kon hebben.

Het aardige van *Socialisme & Democratie* was dat de redactievergadering ouderwets leuk was, terwijl alle daaruit voortvloeiende klussen met een gerust hart konden worden afgewenteld op de medewerkers in dienst van de Wiardi Beckman Stichting. Deze werden er immers voor betaald, terwijl de overige redactieleden om niet vergaderden, naast hun reguliere werk. De culinaire randvoorwaarden (een term van Bart Tromp) bij *s&d* waren bovendien vele klassen beter dan bij de gemiddelde redactievergadering, waar je genoeg moest nemen met een kop koffie, een klef broodje en een bord *cup a soup*. En dan kwam er nog bij dat je elke redactievergadering zonder gewetensbezwaren mocht beginnen met het bespreken van blunders van sociaal-democratische politici in binnen- en buitenland, of de laatste roddels uit de campagnestaf en het partijbureau. Al deze onderwerpen hoorden immers tot het reguliere werkterrein van *s&d*.

56 Het was geen wonder dat niemand ooit de redactie wilde verlaten. De enige die er echter in slaagde onbeperkt aan te blijven (afgezien van Paul Kalma, die bij de Wiardi Beckman Stichting werkte en dus *hors categorie* was), was Bart Tromp. Daar waren verschillende redenen voor. Ten eerste deed Bart veel meer dan gemid-

delde redactieleden. Hij beoordeelde niet alleen concept-artikelen, hij schreef heel veel zelf, hij begeleidde auteurs, herschreef stukken, hij benaderde auteurs en hij coördineerde jarenlang de boekenrubriek.

Ten tweede was Bart het institutionele geheugen van het blad. Hij herinnerde zich alle mogelijke stukken die jaren geleden in *s&d* hadden gestaan, met naam, toenaam, context en voetnoten. Hij kende bovendien iedereen die iets was of zou kunnen worden, in of aan de randen van de PvdA en was aldus een bron van suggesties voor eventuele auteurs.

En ten derde hield Tromp de redactie op koers. Bij het filosoferen over potentiële nieuwe redactieleden kwam er altijd een moment waarop Bart informeerde: 'Kan die persoon eigenlijk schrijven?' Doorgaans gevolgd door de mededeling dat hij persoonlijk nog nooit iets van betrokkene had gezien, op zichzelf al een heel veeg teken in het licht van Barts niets ontziende leeshonger.

Jarenlang reisde ik na de redactievergaderingen terug van Amsterdam naar Leiden, met Bart en zijn goede vriend Richard 't Hart. De conversatie tussen beide heren ging steevast over leuke artikelen die omstreeks 1975 waren verschenen in enig periodiek, over politieke anekdotes van enkele decennia terug en over door anderen allang vergeten politieke leiders. Bart onthield niet alleen alles rond *s&d* en de PvdA, hij had ook een fenomenaal geheugen op allerlei andere gebieden. Het was een gave die met het verstrijken der jaren steeds meer opleverde en alleen al om die reden had hij eigenlijk honderd moeten worden.

Het heeft niet zo mogen zijn. De redactie van *s&d* zal verder moeten zonder Bart Tromp. Dat doet zij, hopelijk, in zijn geest.

Musicus van het woord

DICK LEUTSCHER

Bart Tromp stond bekend als een briljant socioloog en een magistraal essayist. Zijn beschouwingen in *Elsevier* en *Het Parool* blonken uit door scherpzinnige analyses en een verbazingwekkende feitenkennis. Bij een groot, in de landelijke politiek geïnteresseerd publiek had hij een belangrijke naam opgebouwd door zijn kritiek op het doen en vooral het laten van de PvdA. Hij was een man van een bijna niet te vatten veelzijdigheid.

Zijn intense relatie met de muziek is minder bekend, ondanks zijn optreden voor de radio met korte treffende commentaren bij door hem uitgekozen composities en ondanks de recent begonnen serie over opera in *Openbaar Bestuur*, een tijdschrift met een beperkte lezerskring. Hij stuurde mij alle daar tot nu toe verschenen artikelen toe. Ze waren ideaal geschreven, geschikt voor een geïnteresseerd publiek dat niet werd opgezadeld met alleen voor musici interessante informatie. 'Volksverheffing' zouden sociaal-democraten van weleer dit noemen.

Van opera wist Bart bijna alles. Zijn liefde voor dit genre ontwikkelde zich al vroeg. Een ook hem bekende kleine cassette met *highlights* uit Hoffmanns *Vertellingen van Offenbach* met Plácido Domingo en Joan Sutherland ligt hier voor me. Onze muziekdiscussie van dertig, veertig jaar vindt zijn oorsprong in het samen

Over de auteur Dick Leutscher is musicus en publicist (met een bijzondere interesse in avantgarde kunst en sociaal-democratische kunst- en cultuurpolitiek). Hij was enige jaren lid van de toenmalige Raad voor de Kunst.

beluisteren van dit bandje. Ik kon hem vertellen over de vele schandalige bewerkingen die dit Franse meesterwerk in de uitvoeringspraktijk moest ondergaan. Ik attendeerde hem op het in 1937 in het *Exil Verlag* Allert de Lange verschenen boek van Siegfried Kracauer, *Jacques Offenbach und das Paris seiner Zeit*. Bart zette zich graag in voor naar zijn mening veronachtzaamde schrijvers en componisten. Kracauer, als zoveel scribenten een Nazi-slachtoffer, behoorde tot die groep. 'Tegen het vergeten' was een van Barts levensmotto's. Vele belangrijke vondsten in zijn oeuvre zijn aan die nieuwsgierige houding te danken. Walter Benjamin schreef eens een essay over Kracauer onder de titel *Politisierung der Intelligenz*. Zouden wij Barts hele oeuvre — over politiek, wetenschap en kunst — niet onder die noemer kunnen vatten?

In de zestiger en begin zeventiger jaren leerden wij het werk van Adorno en Horkheimer kennen, leden van de Frankfurter Schule. Beiden bewogen zich op terreinen die Bart ook zeer interesseerden: de relatie tussen enerzijds cultuur en kunst en anderzijds maatschappij en politiek. Horkheimer publiceerde in 1941 in Amerika het essay *Art and Mass Culture*. In 1944 schreef hij samen met Adorno *Kulturindustrie, Aufklärung als Massenbetrug*. Deze profetische, bittere analyses van wat ons te wachten stond (we zien het thans vooral op televisie) had Bart ook kunnen schrijven. Men herleze slechts zijn essay *De samenleving als oplichterij*, uit 1978, over de Amerikaanse socioloog Veblen. Als sociaal-democraten nog iets willen redden van wat Veblen 'the total depravity' van onze cultuur noemde, het gevangen

57

zijn in de klauwen van marktwerking en neo-liberalisme, dan zou men Tromp opnieuw moeten bestuderen.

Wist ik het een en ander over Offenbach, Bart wist nog veel meer over zijn geprefereerde componist Giuseppe Verdi. Hij kende al zijn opera's, ook de meest onbekende. Vooral de politieke aspecten van vele van Verdi's meesterwerken interesseerden hem zeer. Hij had er een fijne neus voor om in de tekstboeken van die opera's politiek onthullende passages te ontdekken.

Schrijvend over een zo in muziek geïnteresseerde socioloog moet ik wel kort over muziek-sociologie spreken. Dat vak is oorspronkelijk vooral een Duitse aangelegenheid geweest. Veel later volgden talloze angelsaksische publicaties. Belangrijk was natuurlijk de door Bart zo bewonderde Max Weber, die als bijlage bij zijn meesterwerk *Wirtschaft und Gesellschaft* een muzieksociologie publiceerde, waarin hij een vooraf op rationalisatie gerichte beschrijving van het muzikale materiaal gaf. Bachs meesterwerk *Das Wohltemperierte Clavier* (1722/1744) is ondenkbaar zonder dit door Weber beschreven rationalisatieproces (de gelijkzwevende stemming) en als zodanig een hoogtepunt van de Europese Verlichting. In dezelfde geest betekende muziek beluisteren voor Bart 'denken in tonen', niet een wegzwijmelen puur op emoties. Hij gaf zijn verstand nooit af bij de garderobe van een concertzaal of operahuis.

58 De filosoof, socioloog én componist Adorno ging een geheel eigen weg: hij stelde in zijn muzieksociologie de composities zélf centraal. Hoe wordt de structuur daarvan waargenomen? Adorno ontwierp daarbij een passende typologie van luisterhoudingen. Onderaan de scala bevindt zich de luisteraar die muziek alleen maar waardeert als amusement, met het verstand op nul. Bovenaan staat de expert, die niets ontgaat,

met grote muziektheoretische kennis. Dan volgt de 'goede luisteraar'. Hij oordeelt gefundeerd en laat het structurele zwaar wegen. Ik denk dat Bart in die tweede categorie thuishoort. Als musicus kan ik hem geen groter compliment maken.

Heeft de muziek ook invloed uitgeoefend op het schrijven van Bart? Jazeker! De romanticus Robert Schumann bedacht een nieuw genre, *Charakterstück* genaamd, een vooral in de melodie en vorm in kort bestek geconcentreerde muzikale mededeling met een doorwerking, een pointe en een korte afronding. Vele van vooral Barts korte stukken zijn op dezelfde wijze gecomponeerd!

Met de opera eindig ik. Hij had mij verteld dat hij een boek over dit fenomeen wilde gaan schrijven. Wie zou dat beter kunnen dan hij? Enige dagen voor zijn dood vertelde ik hem dat in de *Adorno-Blätter* belangrijke onbekende notities van deze socioloog over opera voor het eerst waren gepubliceerd. 'Adorno-Blätter? Nooit van gehoord!' zei Bart. 'Dan kom ik eindelijk ook eens met iets waar jij nog nooit van gehoord hebt. Ik kopieer ze meteen en stuur je ze toe,' reageerde ik. Kort daarna hoefde het niet meer.

Een kort citaat uit deze notities: 'Eine Theorie der Oper hätte vom Begriff der Leidenschaft auszugehen, wie der Ursprung der Gattung [Monteverdi (1607), D.L.] mit der Affektenlehre von Descartes [1649, D.L.] zusammentrifft.' Passie was ook het kenmerk van Barts vele publicaties. Door zijn betoog werd je altijd meegevoerd als door een spannend muziekstuk. 'Woord of toon?', het oude dilemma van elke operacomponist (prima la musica — poi la parole?), was voor Bart geen probleem. Hij integreerde het ene in het andere. Hij noteerde zijn gedachten met helder verstand en met de oren wijd open. Een musicus van het woord!

Over Marx, Aron en Tromp

PAUL VAN VELTHOVEN

Nooit had ik kunnen vermoeden dat ik over Bart Tromp en zijn werk nog eens een artikel zou schrijven. Bart diende zich in 2002 aan als mijn promotor dankzij de tussenkomst van de bestuurskundige Mark Bovens. Mark had zich ooit bereid verklaard mijn studie naar het werk van de Franse filosoof en journalist Raymond Aron (1905–1983) in methodologisch opzicht te begeleiden, een taak die hij zeer nauwgezet op zich zou nemen, maar in inhoudelijk opzicht achtte hij zich niet capabel genoeg. Bart Tromp had zich tijdens zijn studietijd in de jaren zestig in het werk van Aron verdiept. Diens reputatie was toen groeiende; vooral als zorgvuldig criticus van Marx' theorieën verwierf hij bekendheid. Bart kende zijn belangrijkste werken en had voor *Vrij Nederland* de memoires van Aron enthousiast besproken.

Achteraf bezien is Barts beslissing om mij van dienst te zijn niet moeilijk te verklaren. Aron was in zijn tijd een van de bekendste 'public intellectuals'. Hij was een filosoof en socioloog met een grote staat van dienst en daarnaast een onvermoeibaar journalist die tegen alle ideologische stromen van na de oorlog in koers had gehouden. In de combinatie van wetenschapsman, journalist én robuust onafhankelijk denker die Aron zo kenmerkte, moet Tromp zich zeker hebben herkend.

Ik van mijn kant was blij eindelijk een promotor gevonden te hebben, want helaas zijn

Over de auteur *Paul van Velthoven was chef van de opiniepagina van de Haagse Courant. Hij is lid van de redactie van Christen Democratische Verkenningen.*

hoogleraren die het Frans machtig zijn tegenwoordig meestal ouder dan zeventig jaar en dan hebben zij niet langer het promotierecht. Maar voor mij als journalist die zich goed thuisvoelt bij de politieke filosofie van de christen-democratie lag het niet zo voor de hand dat ik voor mijn proefschrift zou uitkomen bij zo'n geprotonceerde sociaal-democraat als Bart Tromp. Ik persoonlijk kende weinig PvdA'ers. Ik liet mij leiden door hun reputatie vaak drammers te zijn en meed hen daarom instinctief. Op het eerste gezicht had ik ook niet zo goed begrepen waarom een als liberaal bekend staande denker als Aron zoveel sympathie kon opwekken bij een sociaal-democraat als Bart Tromp. Nu had ik moeten bedenken dat dit liberalisme van Aron vooral een reactie was op de vele kritiekloze communistisch getinte *fellow travelers* in zijn eigen land, die tijdens zijn leven de politieke vrijheid in naam van hooggestemde idealen de nek wensten om te draaien. Vrijheid, die dus ook de vrijheid impliceerde om (totalitaire) leugens aan de kaak te stellen, was een eerste levensbehoefte voor Aron en kwam bij hem vóór elke andere waarde. Met sociaal-democraten had hij trouwens geen enkele moeite, maar des te meer met de socialisten in Frankrijk, die volgens hem in verouderde dogma's waren blijven steken.

In de vele sessies die Bart en Mark een kleine twee jaar lang aan mijn tekstproeven wijdden, moest ik mijn vooroordelen over PvdA'ers fors herzien. Ik heb hun kameraadschappelijkheid buitengewoon gewaardeerd. De partij was niet heilig, er werd heftig gediscussieerd en Bart vertelde me eens dat stemmen op de PvdA, kritisch

59

als hij was, voor hem bepaald geen automatisme was. Met tegenstanders in debat gaan en hen bevragen op hun uitgangspunten — ook Aron zou zich daarin heel wel hebben kunnen vinden.

Naast zijn waardering voor de ‘public intellectual’ die Aron was, had Bart Tromp zeker nog een reden om zich voor hem te interesseren. Dat was de onnavolgbare wijze waarop Aron zich had beziggehouden met Marx’ inzichten en waarop hij, als afgeleide daarvan, Marx’ vele volgelingen in Frankrijk had bekritiseerd. Zij vonden een marxisme uit waarin Marx zich onmogelijk had kunnen herkennen.

Marx was zeker een van Bart Tromps grootste helden. Ook hier speelt mee, uiteraard met inachtneming van de juiste proporties, herkenning van diens onderscheiden rollen: wetenschapper én geëngageerd waarnemer. Niet voor niets bracht Bart nog maar onlangs een selectie van Marx’ teksten opnieuw op de markt en het mag misschien wel symbolisch heten voor het belang dat hij aan Marx hechtte, dat het laatste werk dat van hem verschijnt een grondige herziening is van het boek over Marx dat hij vijftienvintig jaar geleden schreef. Toen hij van mij hoorde dat er postuum van Aron een nieuw werk over Marx was uitgegeven, vroeg hij mij of ik dat voor hem uit Parijs wilde meenemen.

60 Ik heb mij vaak afgevraagd welke visie op Marx Bart Tromp er nu precies op nahield. Ik zie hem nog zijn wenkbrauwen fronsen toen ik in mijn boek het oordeel van Aron over Marx had gegeven — of beter gezegd: het antwoord op de vraag die iedereen zich zou moeten stellen, namelijk in hoeverre Marx mede verantwoordelijkheid draagt voor de totalitaire catastrofes van de twintigste eeuw. Aron gaf op die vraag een zeer genuanceerd antwoord. Het zou de dwaasheid ten top zijn Marx verantwoordelijk te houden voor de wandaden van de bolsjewieken, vond hij. Hij zocht het daarentegen in de economische conclusies die Marx trok uit zijn bestudering van het kapitalisme. Als econoom had Marx volgens hem het meest zijn genie tentoongespreid. Vóór ieder ander had hij door middel van empirisch onderzoek de werking

aangetoond van het negentiende-eeuwse kapitalisme. Dit was ook het voornaamste oogmerk van Marx’ studie geweest, aldus Aron, die daarmee alle pogingen van zijn tijdgenoten om Marx te actualiseren en bij de tijd te brengen van de hand wees. Voor de door Marx voorspelde en gewenste instorting van het kapitalistische stelsel — de grote kladderadatsch — ontbraken in *Das Kapital* de beslissende argumenten. Maar de economische recepten die hij distilleerde ten behoeve van zijn adepten zouden hen op dwaalwegen sturen met verreikende, funeste gevolgen. De zorgvuldige analyticus die het aan beslissende argumenten ontbrak, ontpoppte zich tot een propagandist voor een economische politiek die communisten en socialisten in verschillende gradaties in praktijk zouden brengen. Marx zou men vandaag de dag het meeste recht doen, niet door zijn concepten door middel van allerlei trucs te actualiseren, maar door zo onbevungen mogelijk en net zo grondig als hij had gedaan het eigentijdse kapitalisme te bestuderen — aldus Aron. Hij voegde de daad bij het woord en kwam tot andere, bepaald minder onrustbarende conclusies.

Tromp bracht zijn persoonlijke visie op de betekenis van Marx summier tot uiting in een referaat over het werk van Aron dat hij vorig jaar hield op een symposium in Den Haag. Uit dit betoog, *Aron en de verleiding van het marxisme*, dat helaas niet in druk is verschenen, bleek dat zijn kijk op Marx zeker door Aron was beïnvloed. Zo onderschreef hij Arons conclusie dat het Marx te doen was om een analyse van het kapitalistische stelsel in al zijn facetten. Daarmee implieerde hij dat alle filosofische rimram rond die onderneming waardoor zovelen zich hadden laten begoochelen feitelijk bijzaak was. Maar anders dan Aron hield Bart vast aan de stelling dat dit kapitalisme ook nu zijn kwaadaardige tentakels tentoonspreidt. Dáárom, zo stelde hij, is Marx’ historisch geïnspireerde analyse van blijvende waarde.

Ik ben geneigd deze visie van Tromp toe te schrijven aan het geloof van de oprechte sociaal-democraat die hij was, maar ik deel haar niet.

Paul van Velthoven *Over Marx, Aron en Tromp*

Immers, het valt niet te ontkennen dat het negentiende-eeuwse kapitalisme waar Marx tegen ten strijde trok van een heel andere aard is dan het huidige kapitalisme. Om maar iets te noemen: kapitaal en arbeid staan niet meer onwrikbaar tegenover elkaar, maar kunnen vaak juist harmonisch samenwerken en hebben daardoor voor een enorme welvaartsvergroting van de grote massa gezorgd — en niet voor verarming zoals Marx voorspelde. Dat wil zeker niet zeggen

dat het huidige stelsel geen uitwassen kent. Het wil evenmin zeggen dat het marktmodel op elke sector van de samenleving van toepassing moet worden verklaard, zoals nu de politieke koers lijkt te zijn. Aron zou waarschijnlijk hebben gesproken van een ideologie, als hij deze verheerlijking van de markt nog had gekend. Zo'n ideologie vertoont, zoals elke ideologie die consequent wordt doorgevoerd, op zeker moment funeste trekken.

No more margaritas

ERIC GOEMAN

Columnist en PvdA-ideoloog Bart Tromp plots overleden. Het kwam die nacht van 20 juni als een smak in mijn hart aan, toen ik nog even naar het nieuws keek op Nederland 1. Ongeloof, onbegrip, verbijstering, verdriet. Wat is er gebeurd? Hij mailde twee dagen geleden nog, om zijn komst te bevestigen. Hoe zou het met Willemien zijn? Hoe moet Willemien dit verwerken?

Contact met Willem Minderhout. De aarzelende telefoon naar Willemien. Het verhaal over de hartaderbreuk. Welke woorden moet ik vinden om te troosten? Kunnen woorden wel troosten? Bart is weg en we kunnen slechts herinneren en herdenken.

Bart zou ook dit jaar, als altijd, deelnemen aan twee debatten op de Gentse Feesten: een over de toekomst van het socialisme (met o.a. Jan Marijnissen) en een over de ideologische strijd tegen de generatie en de idealen van mei '68 (met o.a. Yves Desmet).

62 Ik moest een persbericht maken voor de Vlaamse pers. De eerste woorden die ik typte: no more margaritas. Misschien was dat te oneerbiedig? Deze woorden deden toch geen recht aan een erudiet intellectueel als Bart Tromp? En toch, naast zijn heldere analyses over Europa, de inval in Irak en buitenlandse politiek, het Wereldsysteem en mondialisering, zijn die margarita's de mooiste herinnering.

Bart Tromp nam de voorbije twaalf jaar tel-

Over de auteur Eric Goeman is coördinator en moderator van politieke debatten bij Trefpunt en *Democratie 2000*, voorzitter van *Democratie 2000* en woordvoerder van *Attac Vlaanderen*

kens deel aan de politieke debatten van de vereniging Trefpunt op de Gentse Feesten. Bart had mij het werk van Immanuel Wallerstein aangeraden en me wegwijs gemaakt in diens theorie over het Wereldsysteem, hetgeen voor mij als andersglobalist een belangrijke leidraad werd. Maar ook de intellectuele reis die ik maakte, aan de hand van Bart, door het wonderland van het marxisme was een ontdekkingstocht. Bart was totaal niet politiek modieus, sprong nooit mee met de waan van de dag. Het intellectuele onderzoek stond voorop. Vandaar zijn afkeer van het populisme van Fortuyn en de invloed ervan op de politieke elites in Nederland.

Hij was de eerste intellectueel uit Nederland die zijn kennis ten dienste stelde van een populair massafeest als de Gentse Feesten. Samen met zijn vrouw Willemien — die ook geen enkele discussie uit de weg ging — keek hij er altijd naar uit en ze bleven meestal twee of drie dagen in Gent om de sfeer van de stad en de Feesten op te snuiven. Na de debatten trokken we de Gentse binnenstad in. Tijdens een van onze culinaire uitspattingen ontdekten we een gezamenlijke voorliefde voor margarita's en dus voor tequila. Zo raakten we vlug bij het meesterwerk van Malcolm Lowry, *Under the volcano*, waar Bart direct allerlei anekdotes over wist te vertellen. Over Lowry zelf, over tequila, over waar Lowry begraven was. En natuurlijk kon hij direct de slotzin citeren: 'Iemand gooide een dode hond achter hem aan in het ravijn.' Bart begon direct over de verfilming door John Huston en we ontdekten een gedeelde bewondering voor de acteur Albert Finney. Natuurlijk wist Bart nog dat de film da-

terde uit 1984, we begonnen over het oeuvre van John Huston en we doken steeds dieper de filmgeschiedenis in.

Bart etaleerde — zonder elitaire trekjes — een fenomenale kennis over ongeveer alle mogelijke onderwerpen: van Mozart tot marxisme, van *film noir* tot de geschiedenis van de scheepvaart, van de Chinese Culturele Revolutie tot de Europese sociaal-democratie, van het maken van wijn tot het Wereldsysteem. Hij bleek een ervaren zeiler, maar ook een begenadigd verteller met een fantastisch geheugen. Elk jaar tijdens de Gentse Feesten werd dat geheugen getest, als we uren praatten over films uit de jaren veertig en vijftig van de vorige eeuw, onze gezamenlijke passie (een van onze spelletjes: ‘welke tien films neem je mee naar een onbewoond eiland?’) — naast het doornemen van de stand van zaken in het Wereldsysteem, het kritisch becommentariëren van de sociaal-democratie en het analyseren van de neoliberale globalisering natuurlijk. Ik laafde me aan deze boom van kennis.

Ik moet hier natuurlijk ‘mondialisering’ schrijven, want daar kon Bart zich vreselijk over opwinden. Hij werd vanaf 1999 in Gent telkens gevraagd om deel te nemen aan debatten over ‘globalisering’. Dan begon hij zijn betoog steevast met een pleidooi voor het gebruik van de term mondialisering. En het jaar daarop opnieuw en dan nog eens. Tot we het leerden. En nu we het geleerd hebben is het te laat. Hij zal ons niet meer kunnen vermanen.

We zullen Bart dit jaar missen op de Gentse Feesten. We zullen het zonder de heldere ideologie van een socialistisch intellectueel moeten stellen. Dat lag me nauw aan het hart: Bart weigerde de ideologische veren van het socialisme af te gooien. Dat was een verademing in tijden van populisme, technocratische arrogantie en volksverlakkerij. We droegen niet altijd dezelfde ideologische veren. Hij zal de mijne wel te links-radicaal gevonden hebben. Maar toch vonden we elkaar in onze kritiek op de ontideologisering van de politiek, want wij hadden tenminste nog veren.

Het plotse overlijden van Bart Tromp op 62-

jarige leeftijd is niet zomaar een groot verlies voor de politieke debatten van Treffpunt, maar vooral het verlies van een zeer beminnelijk man, met een begenadigde pen en een kritische geest, een geëngageerd intellectueel. Een mooi mens, Bart Tromp.

‘No more margaritas’ of ‘margaritas forever’? Ik zal er toch een drinken ter ere van Bart en we zullen hem huldigen met de muziek uit *Simon Boccanegra*, die opera van zijn geliefde Verdi. ‘Plebe! Patrizi! Popolo... Piango su voi.’

Ik wil eindigen met een gedicht van eigen hand dat ik aan Bart en aan allen die hem dierbaar zijn schenk:

*Laten we de harten betoveren
en niet alleen de rede beroeren...*

Alles verkruiemt en beduimelt,
De wereld versplintert,
in burchten van ongeremde arrogantie
en in oorden van troosteloze wanhoop,
temidden de stervende verzorgingsstaat
jagen de brutalen en de sterksten
in naam van de radicale vrijheid,
op de grazigste weiden,
terwijl de dromen van machtelozen en zwakken
worden gesmoord en gebroken,
in de privatisering van verlangens en verwachtingen,
van de menselijke lotsbestemming,
terwijl de overtolligen wegzakken in de modder
reiken de konsumptiepaleizen naar de sterren,
als stralende tekens van welvaart,
of zijn het muren van onverschilligheid,
uitkijktorens die nieuwe grenzen trekken,
het angstzweet van de aandelenbeurzen,
waardoor de armsten van de planeet
tot zonevreemd worden geregistreerd,
tot barbaren geficheerd,
post-industrieel afval, gedumpt in vakantiecentra,
het wordt tijd om wakker te worden,
misschien in een volkomen vreemd land,
een land waarin iedereen reiziger wordt,
een land waarin het eigene en het vreemde

Eric Goeman *No more margaritas*

onder één dak huizen,
waarin geen verloren paradijzen zijn,
en niemand uit een paradijs wordt verjaagd,
waarbij het private onttroond werd door het
publieke,
en het individuele geluk samenvalt met de
republiek van de verlangens,
het wordt dringend tijd
dat we uit onze dromen projecten weven,

die niet alleen de rede beroeren,
maar ook de harten betoveren,
en al moeten we opnieuw alle hemelen
bestormen,
laten we teruggaan naar de bronnen van
de Verlichting,
en de menselijke waardigheid
teruggeven aan de vertrapte mens.

BIBLIOGRAFIE BART TROMP

Het oeuvre van Bart Tromp is zo omvangrijk en veelzijdig dat het opstellen van een inzichtelijke bibliografie een tijdrovende aangelegenheid is. Onderstaande lijst — die tot stand kwam dankzij Hans Daalder, Greetje Tromp en Willem Minderhout — is verre van volledig. Willem Minderhout heeft de taak op zich genomen om het bibliografisch overzicht te completeren. Hier is gekozen voor een indeling in vijf categorieën: 1) boeken van Bart Tromp; 2) door hem geredigeerde, samengestelde en/of ingeleide boeken; 3) door hem geschreven hoofdstukken in boeken van anderen; 4) door Tromp en anderen geredigeerde afleveringen van het *Jaarboek voor het democratisch socialisme* en door hem daarin gepubliceerde artikelen; 5) door hem geschreven bijdragen aan *Socialisme & Democratie*.

1. BOEKEN VAN BART TROMP

- *Karl Marx* (Soesterberg, Aspekt, 2007).
- (met K.G. van Wolferen en J. Sampiemon) *Een keerpunt in de vaderlandse geschiedenis* (Amsterdam, Meulenhoff, 2005).
- *Hoe de wereld in elkaar zit. 25 jaar maatschappij, politiek en cultuur* (Amsterdam, Prometheus, 2004).
- *Neergang van de democratie?* (Van Laun-lezing, Leeuwarden, 2003).
- *Het sociaal-democratisch programma. De beginselprogramma's van SDB, SDAP en PvdA, 1878-1977* (handelseditie dissertatie, aangevuld met epiloog: 'Noodzakelijk maar onmogelijk', Amsterdam, Bert Bakker, 2002).
- *Het sociaal-democratisch programma. De beginselprogramma's van SDB, SDAP en PvdA, 1878-1977. Een onderzoek naar de ontwikkeling van een politieke stroming* (diss. Universiteit Leiden, 2002).
- *Tegen het vergeten. Degenstoten en sabelhouwen* (Nieuwegein, Aspekt, 1997).
- *Verraad op de Balkan. Een kroniek* (Nieuwegein, Aspekt, 1996).
- *De wetenschap der politiek. Verkenningen* (Leiden, DSWO Press, 1993; 4^e dr. Amsterdam University Press, 2002).

- *Het einde van de politiek? Met een proloog en een epiloog* (inaugurale rede, Universiteit van Amsterdam; Schoonhoven, Academic Service, 1990).
- *Nederlands cultuurbeleid en de Europese Gemeenschappen. Een beleidsverkenning* (Zeist, Kerckebosch, 1989).
- (rapporteur) *Dreiging uit de lucht? Problemen van de Westeuropese luchtverdediging na het INF-akkoord. Rapport van een studiegroep van de Atlantische Commissie* (Den Haag, Atlantische Commissie, 1988).
- *Een frisgewassen doedelzak. Essays en kronieken uit de jaren tachtig* (Amsterdam, Arbeiderspers, 1988).
- *Karl Marx* (Meppel, Boom, 1983).
- *Het falen der nieuwlichters* (Amsterdam, Arbeiderspers, 1981).
- *De samenleving als oplichterij. Opstellen over sociologie en politiek* (Amsterdam, Arbeiderspers, 1978).

2. DOOR BART TROMP GEREDIGEERDE, SAMENGESTELDE EN /OF INGELEIDE BOEKEN

- 'Marx nu. Verlost van het communisme', 'Beknopte chronologie', in: *Karl Marx: 'Er waart een spook door Europa.'* Bloemlezing uit het werk van Karl Marx (Amsterdam, Bert Bakker, 2006).
- 'Inleiding', in: Karl Kautsky (vert. Evert van Leerdam), *Hoe de oorlog ontstond* (Nieuwegein, Aspekt, 2001).
- (met M. C. Brands en R. Havenaar red.) *J. de Kadt. De deftigheid in het gedrang. Een keuze uit zijn verspreide geschriften* (Amsterdam, Van Oorschot, 1991).
- (met J. Th. J. van den Berg) 'Inleiding', 'Verantwoording' en redactie van: H. Daalder, *Politiek en historie. Opstellen over Nederlandse politiek en vergelijkende politieke wetenschap* (Amsterdam, Bert Bakker, 1990).
- (red.) *Literatuur en politiek* (Amsterdam, thema-nummer Maatstaf, Arbeiderspers, 1989).
- (met J. H. L. Löwenhardt, red.) *Voor Sacharov* (Amsterdam, Mets, 1986).
- 'Thomas Hobbes. Een inleiding tot Leviathan' en bibliografie, in: Thomas Hobbes, *Leviathan* (Amsterdam, Boom, 2002 (1985)).
- 'Woord vooraf', in: Jan Zielonka, *Pools experiment. Een visie op de gebeurtenissen van '80-'82* (Leeuwarden, Eisma, 1982).

BIBLIOGRAFIE BART TROMP

- (met D.W. Fokkema, red.) *China op het breukvlak* (Amsterdam, Arbeiderspers, 1981).
- 'Eduard Bernstein en het revisionisme', in: Eduard Bernstein, *De voorwaarden tot het socialisme en de taak der sociaal-democratie* (Amsterdam, Arbeiderspers, 1981).
- (met Dirk Bergvelt, Charlotte van Rappard, red.) *De papieren lente* (Antwerpen, Het Spectrum, 1981).
- 'Inleiding en verantwoording', in: W. Drees, *Marx en het democratisch socialisme. Politiek-historische beschouwingen* (Amsterdam, Arbeiderspers, 1979).

3. DOOR BART TROMP GESCHREVEN HOOFDSTUKKEN IN BOEKEN VAN ANDEREN

- 'Een nieuwe zelfstandigheidspolitiek', in: A. van Staden, P. van Ham, C. Homan, J. Q. Rood, B.A.G.M. Tromp, *De herontdekking van de wereld. Nederlands buitenlands beleid in revisie* (Den Haag, Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkingen Clingendael, 2004).
- 'Problemen van representatieve democratie', in: E.R. Engelen en M. Sie Dhian Ho (red.), *De staat van de democratie. Democratie voorbij de staat*, in de reeks 'Verkenningen' van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (Amsterdam, Amsterdam University Press, 2004).
- 'Europe: The Asymptote of Political Integration', in: Immanuel Wallerstein (red.), *The Modern World-System in the Longue Durée* (Boulder, London, Paradigm Publishers, 2004).
- 'Kanttekeningen bij het jaar 2002', in: S. Noorda, H.J. Schoo, B. Tromp, A. Rouvoet & R. Koppelaar en P. Schnabel, *Haagse tegenstrijdigheden. Een jaar verder* (Amsterdam University Press/Salomé, 2003).
- 66 — 'Een partijloze democratie, of: het einde van de politieke partij', in: Bram Peper, Paul Schnabel, Herman Tjeenk Willink, Bart Tromp, *Haagse tegenstrijdigheden* (Amsterdam, Amsterdam University Press, 2002).
- 'Europa, Nederland en democratie', in: Joop van Holsteyn en Cas Mudde (red.), *Democratie in verval?* (Amsterdam, Boom, 2002).
- 'De pacificatie van de vredesbeweging', in: H.J. Schoo en Bert Vuijsje (red.), *Scenario 2000. Terugblik op de toekomst* (Amsterdam, Sijthoff, 2000).

- 'De uitgestelde oorlog', in: A.W.M. Gerritse en J.H. de Wilde (red.), *Aan het slagveld ontsnapt* (Zutphen, Walsburg Pers, 2000).
- 'Het ontstaan en de ontwikkeling van het statenstelsel', in: Jan Melissen (red.), *Europese diplomatie. In de schaduw van Westfalen* (Assen, Van Gorcum, 2000).
- 'Onderwijs: de sowjetzone van Nederland', in: Xandra van Gelder en Hans Wansink, *Heimwee naar de HBS* (Amsterdam, De Volkskrant, 1998).
- B. Tromp, O. Holman, H. Hoen, P. Bergeijk, J.W. van der Meulen, *Nederland en Oost-Europa; theorie en praktijk*, Clingendael Study (Den Haag, Instituut Clingendael, januari 1997).
- 'Interne partijdemocratie', in: J. Berkouwer en A. Hoogerwerf, *Markt, ongelijkheid, solidariteit: op zoek naar een herkenbare PvdA* (Bajesteh, Meeuw & Co/Syntax publishers, 1996).
- 'Overlevingskansen van het statenstelsel', in: A. van Staden (red.), *De nationale staat. Onhoudbaar maar onmisbaar?* (Assen, Van Gorcum, 1996).
- 'Risorgimento, politiek en censuur', in: De Nederlandse opera, *Rigoletto* (Amsterdam, 1996).
- 'De sturing van het publieke debat', in: *Afstand en engagement. 35 jaar aan het Binnenhof* (Nijmegen, De Gelderlander BV, 1995).
- 'Geweld en maatschappij in de Dertigjarige oorlog', in: *Dossier Geschiedenis 1994* (Amsterdam, UvA, 1995).
- 'Europa in het licht der republiek', in: L. Sprangers, A. van Staden en A. Venema (red.), *Een continent op drift. Over de veiligheid van Europa* (Amsterdam, Van Oorschot, 1994).
- 'Wereldsysteem en moderniteit', in: S.W. Couwenberg, *Westerse cultuur: model voor de hele wereld?* (Kampen, Kok Agora, 1994).
- 'De loden bal van het ware socialisme', in: Jan Nekkers (red.), *Contouren van vernieuwing. Heroriëntatie in de Partij de Arbeid* (Amsterdam, Wiardi Beckman Stichting/Opleidingsinstituut PvdA, 1992).
- 'Transatlantische spanningen', in: *Europa en de Verenigde Staten 1992: vijfhonderd jaar na Columbus* (Den Haag, Atlantische Commissie, 1992).
- 'Het échec van het marxisme', in: Bas van Stokkom (red.), *Voorbij de ideologie?* (Hilversum, Gooi & Sticht, 1991).

BIBLIOGRAFIE BART TROMP

- 'Anti-democratische stromingen', in: J.J.A. Thomassen (red.), *Hedendaagse Democratie* (Alphen aan den Rijn, Samsom Tjeenk Willink, 1991).
- 'Party Strategies and System Change in the Netherlands', in: Peter Mair and Gordon Smith (red.), *Understanding Party System Change in Western Europe* (London, Frank Cass, 1990).
- 'Tussen etatisme en sociale democratie: veranderende opvattingen in de PvdA over "staat" en "maatschappij"', in: A.M.J. Kreukels, J.B.D. Simonis (red.), *Publiek domein. De veranderende balans tussen staat en samenleving. Jaarboek Beleid en Maatschappij* (Meppel, Boom, 1988).
- 'Drees en het democratisch-socialisme', in: H. Daalder en N. Cramer (red.), *Willem Drees* (Houten, De Haan/Unieboek, 1988).
- 'Verantwoordelijkheden van kamerleden en fracties', in: J.N.J. van den Broek, K. Groeveld en J.A. de Hoog (red.), *Democratie: scheiding der machten* (Den Haag, Telderstichting, 1987).
- 'Gouden jaren voor het democratisch socialisme', in: Jan Bank e.a., *In dienst van het gehele volk. De Westeuropese sociaal-democratie tussen aanpassing en vernieuwing 1945-1950* (Amsterdam, Bert Bakker/Wiard Beckman Stichting, 1987).
- 'Reflexions on Anti-Americanism and Dutch Social Democracy', in: Rob Kroes, Maarten van Rossem (red.), *Anti-Americanism in Europe* (Amsterdam, Free University Press, 1986).
- 'Een continent op drift', in: G. Benthem van den Berg, Duco Hellema en Herman de Lange (red.), *Europa, eenmaal andermaal. Beschouwingen over veiligheid* (Amsterdam, Jan Mets, 1985).
- 'Sociologie en de stad', in: Ton Kreukels, Dick van Zijderveld, Wouter Turpijn (red.), *De stad opnieuw in zicht. Sociaal-wetenschappelijke benaderingen van het verschijnsel 'stad'* (Amsterdam, Jan Mets, 1985).
- 'De beginselen van het democratisch socialisme', in: Bart Tromp e.a., *Beginselen ter sprake. Staatkundige notities nummer 3* (Amsterdam, Wiardi Beckman Stichting, 1985).
- 'Democratie: te goed voor de derde wereld?', in: J.W. Bezemer e.a., *De achtertuin van Nederland. Opstellen over buitenlandse politiek* (Amsterdam, Van Oorschot, 1985).
- 'Neo-conservatism and the dilemma's of the left', in: Rob Kroes (red.), *Neo-conservatism* (Amsterdam, VU uitgeverij, 1984).
- 'Kanttekeningen bij de ontwikkeling van de machtspositie van de PvdA', in: Lo Casteleijn e.a., *Tekens in de tijd. 65 jaar Joop Den Uyl* (Amsterdam, Arbeiderspers, 1984).
- 'Socialisme en defensie. De PvdA en het probleem van oorlog en vrede', in: E.H. van den Beugel (red.), *Te beginnen bij Nederland. Opstellen over oorlog en vrede* (Amsterdam, Van Oorschot, 1983).
- (met Barbara Tuchman) *Een ezel stoot zich in het gemeen... Regeren in dwaasheid* (De Volkskrant 1983; uitgave van de eerste Van der Leeuw-lezing).
- 'De sociologie van de stad bij Max Weber', in: W. Goddijn (red.), *Max Weber. Zijn leven, werk en betekenis* (Baarn, Ambo, 1979).
- (uit het Engels vert., met L. Inberg) Thorstein Veblen, *De theorie van de nietsdoende klasse*, met een inleiding van C. Wright Mills en een nawoord van Th. W. Adorno (Amsterdam, Arbeiderspers, 1974).
- 'Theodor Adorno', in: L. Rademaker en E. Petersma (red.), *Hoofdfiguren uit de sociologie 2: moderneren* (Utrecht/Antwerpen, Het Spectrum/Intermediair, 1974).
- 'Charles Wright Mills', in: L. Rademaker en E. Petersma (red.), *Hoofdfiguren uit de sociologie 1: klassieken* (Utrecht/Antwerpen, Het Spectrum/Intermediair, 1974).

4. JAARBOEKEN VOOR HET DEMOCRATISCH SOCIALISME

Bart Tromp vormde, samen met Jan Bank en Martin Ros, in 1979 de redactie van het *Jaarboek voor het democratisch socialisme*. Het doel van het project was het vergroten van de historische en theoretische kennis over de sociaal-democratie in Nederland en het bevorderen van vruchtbaar ideologisch debat. Bart Tromp bleef vijftientig jaarboeken lang een vaste kracht in, zo niet de spil van, de redactie, die verder met enige regelmaat van samenstelling veranderde. In de — anonieme — redactionele inleidingen op de jaarboeken is zijn invloed niet zelden merkbaar aanwezig.

— Frans Becker, Wim van Hennekeler, Monika Sie Dhian Ho, Bart Tromp (red.), *Rotterdam. Het vijfen-*

BIBLIOGRAFIE BART TROMP

- twintigste jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam, Mets & Schilt/Wiardi Beckman Stichting, 2004).
- Frans Becker, Wim van Hennekeler, Monika Sie Dhian Ho en Bart Tromp (red.), *Politieke partijen op drift. Het vierentwintigste jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam, Arbeiderspers/Wiardi Beckman Stichting, 2003).
  - Frans Becker, Wim van Hennekeler, Monika Sie Dhian Ho en Bart Tromp (red.), *Transnationaal Nederland. Het drieëntwintigste jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam, Arbeiderspers/Wiardi Beckman Stichting, 2002).
  - Frans Becker, Wim van Hennekeler, Monika Sie Dhian Ho en Bart Tromp (red.), *Zeven jaar paars. Het tweeëntwintigste jaarboek van het democratisch socialisme* (Amsterdam, Arbeiderspers/Wiardi Beckman Stichting, 2001).
  - Frans Becker, Wim van Hennekeler, Monika Sie Dhian Ho en Bart Tromp (red.), *De toekomst van de democratie. Het eenentwintigste jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam, Arbeiderspers/Wiardi Beckman Stichting, 2000).
  - Frans Becker, Wim van Hennekeler en Bart Tromp (red.), *Hedendaags kapitalisme. Het twintigste jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam, Arbeiderspers/Wiardi Beckman Stichting, 1999).
  - Frans Becker, Wim van Hennekeler, Bart Tromp en Marjet van Zuijlen (red.), *Om de kwaliteit van het onderwijs. Het negentiende jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam, Arbeiderspers/Wiardi Beckman Stichting, 1998).
  - Frans Becker, Wim van Hennekeler, Bart Tromp, Marjet van Zuijlen (red.), *De inrichting van Nederland. Het achttiende jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam, Arbeiderspers/Wiardi Beckman Stichting, 1997).
  - Frans Becker, Wim van Hennekeler, Bart Tromp, Marjet van Zuylen (red.), *Inzake beginselen. Het zeventiende jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam, Arbeiderspers/Wiardi Beckman Stichting, 1996).
  - Frans Becker, Wim van Hennekeler, Bart Tromp, Marjet van Zuylen (red.), *Nederland en de wereld. Het zestienste jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam, Arbeiderspers/Wiardi Beckman Stichting, 1995).
  - Frans Becker, Martin Ros, Saskia Stuiveling en Bart Tromp (red.), *Van Troelstra tot Den Uyl. Het vijftiende jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam, Arbeiderspers/Wiardi Beckman Stichting, 1994).
  - Marnix Krop, Martin Ros, Saskia Stuiveling en Bart Tromp (red.), *De toekomst van de vakbeweging. Het veertiende jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam, Arbeiderspers/Wiardi Beckman Stichting, 1993).
  - Marnix Krop, Martin Ros, Saskia Stuiveling en Bart Tromp (red.), *Oost-Europa en de sociaal-democratie. Het dertiende jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam, Arbeiderspers/Wiardi Beckman Stichting, 1992).
- De delen 1 tot en met 12 waren nog niet thematisch opgezet. De delen 1 en 2 stonden onder redactie van Jan Bank, Martin Ros en Bart Tromp. Voor de delen 3 tot en met 6 kwam daar Paul Kalma bij. De delen 7 tot en met 12 werden gemaakt door Marnix Krop, Martin Ros, Saskia Stuiveling en Bart Tromp.
- Artikelen van Bart Tromp in de jaarboeken (selectie):
- 'De crisis der partijen en enkele voorstellen deze te overwinnen', in: Frans Becker, Wim van Hennekeler, Monika Sie Dhian Ho en Bart Tromp (red.), *Politieke partijen op drift. Het vierentwintigste jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam, Arbeiderspers/Wiardi Beckman Stichting, 2003).
  - (met Monika Sie Dhian Ho) 'De constructie van politieke democratie. Een gesprek met Arend Lijphart', in: Frans Becker, Wim van Hennekeler, Monika Sie Dhian Ho en Bart Tromp (red.), *De toekomst van de democratie. Het eenentwintigste jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam, Arbeiderspers/Wiardi Beckman Stichting, 2000).
  - 'Hedendaags kapitalisme: wereldsysteemanalyse', in: Frans Becker, Wim van Hennekeler en Bart Tromp (red.), *Hedendaags kapitalisme. Het twintigste jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam, Arbeiderspers/Wiardi Beckman Stichting, 1999).
  - 'Een eeuw sociaal-democratische beginselprogramma's in Nederland', in: Frans Becker, Wim van Hennekeler, Bart Tromp, Marjet van Zuylen (red.), *Inzake beginselen. Het zeventiende jaarboek voor het*

BIBLIOGRAFIE BART TROMP

- democratisch socialisme* (Amsterdam, Arbeiderspers/Wiardi Beckman Stichting, 1996).
- 'Tweeërlei socialisme', in: Jan Bank, Paul Kalma, Martin Ros en Bart Tromp (red.), *Het vijfde jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam, Arbeiderspers, 1984).
  - (met Jan Bank en Martin Ros) 'Gesprek met Jacques de Kadt', in: Jan Bank, Martin Ros en Bart Tromp (red.), *Het eerste jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam, Arbeiderspers, 1979).

5. SOCIALISME & DEMOCRATIE

Bart Tromp was vanaf april 1978 tot aan zijn overlijden lid van de redactie van *Socialisme & Democratie*, het maandblad van de WBS. Zijn bijdrage bestond uit meer dan alleen het beoordelen van kopij en het aandragen van ideeën voor thema's en auteurs. Hij bestierde jarenlang de boekenrubriek en schreef veelvuldig: beschouwingen, analyses, columns en boekesays. In het volgende overzicht zijn alleen zijn grotere artikelen opgenomen.

Artikelen van Bart Tromp in S&D (selectie):

- 'Vechten overzee: de PvdA en militaire interventies', in: S&D 2007/5, 18-22.
- 'Mondialisering: heel oud en heel nieuw', in: S&D 2006/12, 48-54.
- 'Een Amerikaans imperium?', in: S&D 2006/7&8, 67-74.
- (met P. Bordewijk, M. Hajer en W. Minderhout) 'Inzake beginselen van de Partij van de Arbeid. Alternatief concept-manifest', in: S&D 2004/7&8, 64-74.
- 'Hoe bruikbaar is nog het sociaal-democratisch programma', in: S&D 2003/5&6, 56-63.
- 'Het virus van de plebiscitaire democratie', in: S&D 2002/12, 31-40.
- 'De taak der sociaal-democratie', in: S&D 2002/5&6, 90-95.
- 'De "andere oorlog". Enkele aantekeningen', in: S&D 2001/10, 439-442.
- 'Organisatie en program: de PvdA op een historisch dieptepunt', in: S&D 2001/2, 52-57.
- 'Een partijloze democratie, of: het einde van de po-

- litieke partij?', in: S&D 2000&2001/12&1, 544-553.
- 'De ontorechte terechtwijzing van Oostenrijk', in: S&D 2000/3, 135-137.
- 'De toekomst van de Nederlandse defensie', in: S&D 1999/10, 456-460.
- 'De toekomst van de oorlog', in: S&D 1999/7&8, 336-344.
- 'Srebrenica in het groot', in: S&D 1999/5, 207-212.
- 'Geen goed begin van beginseldebate', in: S&D 1999/1, 3-7.
- 'De ritualisering van verkiezingsprogramma's', in: S&D 1997/12, 536-540.
- 'Infrastructuur en het primaat van de politiek', in: S&D 1997/9, 392-395.
- 'Het gewicht van geschreven programma's. Inzake beginselen', in: S&D 1996/10, 583-585.
- 'Het failliet van de vrede stichters', in: S&D 1996/7&8, 439-443.
- 'Correctie en aanvulling [op 'Inzake partijvernieuwing']', in: S&D 1996/2, 138.
- 'Inzake partijvernieuwing', in: S&D 1996/1, 30-42.
- 'De vloek van Michels. Afscheid van de partijdemocratie', in: S&D 1995/2, 93-95.
- 'Het program!', in: S&D 1993/11, 485-490.
- 'Intellectuelen in soorten', in: S&D 1993/6, 268-272.
- 'Moedwillige deprofessionalisering', in: S&D 1992/4, 153-156.
- 'Partijvernieuwing?', in: S&D 1992/1, 25-32.
- 'Nog meer subsidiëring van politieke partijen?', in: S&D 1991/5, 204-208.
- 'Eduard Bernstein', in: S&D 1990/11, 292-294.
- 'Beginselprogramma: noodzaak en onmogelijkheid', in: S&D 1990/4, 105-108.
- (met G. van Benthem van den Bergh) 'Gedeelde veiligheid' als bezweringsformule', in: S&D 1986/7&8, 223-225.
- (met G. van Benthem van den Bergh) 'Repliek: uitgangspunten voor een Nederlands veiligheidsbeleid II', in: S&D 1986/1, 34-40.
- (met G. van Benthem van den Berg) 'De Partij van de Arbeid en defensie: uitgangspunten voor een Nederlands veiligheidsbeleid', in: S&D 1983/9, 3-15.
- 'Karl Marx als politiek theoreticus', in: S&D 1983/3, 7-10.
- 'Over de Sowjet-Unie en ontspanningspolitiek', in: S&D 1982/6, 229-239.

BIBLIOGRAFIE BART TROMP

- 'Participatie-democratie en participatie: vermeende oplossingen en echte problemen', in: S&D 1980/4, 159-165.
- (met Michel Korzec) 'Op mensenrechten mag niet bezuinigd worden', in: S&D 1979/6, 299-306.
- 'Socialisme, organisatie en democratie', in: S&D 1976/4, 155-172.